

Çin Bilmecesi: Çin'in Ekonomik Yükselişi, Uluslararası İlişkilerde Dönüşüm ve Türkiye
Derleyenler: Mustafa Yağcı, Caner Bakır

Yayına hazırlayan: Defne Karakaya

Düzeltilen: Ümraniye Özbacı

Kapak ve kitap tasarımı: Gökçen Ergüven

Kapak fotoğrafı: Shutterstock. Çin mitolojisinde bereket, başarı ve güç sembolü ejderha kaplumbağa.

© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019

1. Baskı: İstanbul, Aralık 2019

Bu kitabın yazarları, eserin kendi orijinal yaratımları olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendilerine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendilerinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını, eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul ederler.

Baskı: A4 Ofset

Otosanayi Sitesi, Donanma Sk. No: 16 Seyrantepe/İstanbul

Sertifika No: 44739

+90 212 281 64 48

Koç Üniversitesi Yayınları

Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer/İstanbul

Sertifika no: 18318

+90 212 338 1000

kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesi yayinlari.com

Koç University Suna Kiraç Library Cataloging-in-Publication Data

Çin bilmecesi: Çin'in ekonomik yükselişi, uluslararası ilişkilerde dönüşüm ve Türkiye / Derleyen Mustafa Yağcı, Caner Bakır ; editör Defne Karakaya. -- İstanbul : Koç Üniversitesi, 2019.

272 pages : graphics, tables ; 16,5x24 cm. -- Koç Üniversitesi Yayınları ; 206. Politik Ekonomi

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-7685-15-5

1. China--Economic conditions--21st century. 2. China--Economic policy--21st century. 3. China--Politics and government--21st century. 4. China--Foreign relations. 5. China--Foreign relations--Turkey. 6. Turkey--Foreign relations--China. 7. China--Foreign economic relations. 8. China--Foreign economic relations--Turkey. 9. Turkey--Foreign economic relations--China. I. Yağcı, Mustafa. II. Bakır, Caner. III. Karakaya, Defne. IV. Title.

HC42795.C563 2019

Çin Bilmecesi

Çin'in Ekonomik Yükselişi, Uluslararası İlişkilerde Dönüşüm ve Türkiye

DERLEYENLER: MUSTAFA YAĞCI, CANER BAKIR

Çin'in Yükselişinin Tarihsel Arka Planı ve Yakın Geleceği¹

Burak Gürel

Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) son kırk yıldaki atılımı, dünya ekonomisinin ve siyasetinin geçirdiği büyük dönüşümün temel belirleyicilerinden biridir. Çin ekonomisinin bu dönemdeki büyüme hızı, dünya ve OECD ortalamasının iki katından fazladır. Çin'in dünya üretimindeki payı ise 1980'de yaklaşık %1,8'den 2016'da yaklaşık %15'e çıktı (The Global Economy 2019). 1978'de dünyanın onuncu büyük ekonomisi olan Çin, 2010'da ikinciliğe yükseldi. Bu iktisat tarihinde benzeri olmayan bir başarıdır.

Dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısını anlamak için toplam milli gelirden ziyade kişi başına düşen milli gelir dikkate alınır. Kişi başına düşen milli gelire göre dünya ekonomisi merkez (zengin), yarı-çevre (orta gelirli) ve çevre (yoksul) olmak üzere üç temel gruba bölünmüş, hiyerarşik bir yapıdadır (Arrighi ve Drangel 1986). Çin, Mao döneminin önemli kazanımlarına rağmen 1978'de kişi başı milli geliri 200 ABD doları civarında olan bir çevre ülkesiydi. Reform dönemindeki olağanüstü performansının sonucunda Çin'in kişi başına milli geliri 2017'de 8.827 dolara ulaştı, dünya sıralamasında 77. sıraya yükseldi (World Bank 2019). Kısacası Çin, dünya sisteminde çevreden yarı-çevreye doğru sıçrama yaptı.

20. yüzyıl deneyimi, yoksul ülkelerin sanayileşmesiyle birlikte uluslar arasındaki gelir ve güç eşitsizliğinin tedricen azalacağını varsayan modernleşme kuramını (Rist [1997] 2008) yanlışladı. Ulusal bağımsızlıklarını kazanan üçüncü dünya ülkelerinin yöneticileri, birinci dünya ülkelerini yakalayabilmek için ithal ikameci sanayileşmeye yöneldi. Geçen yüzyılın sonunda iki grup arasındaki sanayileşme farkı önemli ölçüde kapandı ama kişi başına düşen milli gelir farkı fazla azalmadı. Gerçekleşen sınırlı düşüş ise büyük ölçüde Çin'in olağanüstü performansının ürünüdür (Arrighi vd. 2003, 12-3, 26-7). Küresel yoksulluk oranındaki azalma da büyük oranda Çin'in etkisiyle gerçekleşti (Fischer 2003, 8).

¹ Yazı hakkındaki önerileri için Mina Kozluca'ya teşekkür ederim.

Çin'in yükselişinin nedenleri kalkınma yazınında yoğun biçimde tartışılmıştır. Bu tartışmalarda savunulan görüşleri bütün nüanslarıyla birlikte bu bölümün sınırları içinde ele almak mümkün değildir. Ancak, kopuş eksenli liberal yaklaşım ve süreklilik eksenli alternatif yaklaşım olarak adlandırılabilir. Liberal yaklaşıma göre, 1949-78 döneminin katı devletçi ve eşitlikçi politikalarının Çin'in ekonomik gelişimine neredeyse hiçbir olumlu etkisi olmamıştır. Aksine, Çin'in başarısı 1978 sonrasında planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş, özelleştirme ve dünya ekonomisiyle hızlı entegrasyonun ürünüdür (Bhagwati 2010; Friedman 2005; Gilley 2005; Qin 2005). Alternatif yaklaşım ise reform öncesi politikalarının (ciddi sorunlarına rağmen) Çin'in gelişimine uzun vadede önemli katkıda bulunduğunu savunur. Bu yaklaşım, 1978 sonrasındaki liberalleşmenin tedrici ve kontrollü niteliğine işaret eder. Reformdan önceki ve sonraki dönem arasında kopuşların yanı sıra önemli kurumsal sürekliliklerin de bulunduğunu vurgular (Arrighi 2007; Bramall 2000, 2009, Kueh 2008; Lu 2000; Wen 2013). Bu bölümde, alternatif yaklaşımın, Çin'in gelişiminin tarihsel kaynaklarını anlamak için daha sağlam bir çerçeve sunduğu somut verilerle ortaya konuyor. Bu çalışmada savunulan alternatif yaklaşımın vurguladığı sürekliliklerin kavranması Çin ile Türkiye'yi anlamlı biçimde karşılaştırmaya, bu sayede Türkiye'nin kalkınma deneyimini daha iyi anlamaya yardımcı olabilir.

Bu makale sekiz kısımdan oluşuyor. Girişi izleyen ikinci kısımda, uzun bir tarihsel perspektiften bakıldığında Çin'in yükselişinin yeni bir olgu olmadığı, 19. yüzyılın başına kadar Çin'in dünya ekonomisinin en dinamik bölgelerinden biri olduğu tespit ediliyor. Birinci Afyon Savaşı (1839-42) ile Çin Devrimi (1949) arasında ülkenin gerileyişi özetle ele alınıyor. Üçüncü kısımda 1949 ile 1978 arasındaki otuz yıllık sosyalist kalkınmacılığın bilançosu çıkarılıyor. Tarım ve sanayi altyapısı ile işgücünün kalitesinin bu dönemde hızla geliştiği ve sonraki döneme güçlü bir miras bıraktığı tespit ediliyor. Dördüncü kısımda Mao döneminin önemli yönetim hataları ve uygulamalarının sınırları tartışılıyor. Beşinci kısımda reform öncesi ile sonrası arasındaki kopuş ve süreklilikler inceleniyor. Altıncı kısımda Çin'in günümüzdeki çelişkileri ve sorunları ele alınıyor. Yedinci kısımda Çin'in deneyiminden yola çıkarak Türkiye'nin kalkınma deneyimine ve sorunlarına ilişkin saptamalar yapılıyor. Sonuç kısmında ise çalışmanın temel savları özetleniyor.

Uzun Yükseliş ve Hızlı Düşüş: 1949 Öncesinde Çin

Çin, kapitalizm öncesi çağın en gelişmiş ekonomilerinden biriydi. Qing Hanedanı (1644-1911) döneminde gücünün zirvesine ulaştı. 1820 yılında Çin'in Yangzi Deltası'ndaki toprak verimliliği İngiltere'nin sekiz katıydı. Deltanın emek verim-

liliği ise İngiltere'nin %84'üne eşitti. Çin'in kalabalık kırsal nüfusu göz önünde bulundurulduğunda bu emek verimliliği düzeyi önemli bir başarıydı (Allen 2009, 541-2). Batı Avrupa, 19. yüzyıla kadar Çin karşısında ciddi düzeyde dış ticaret açığı vermişti (Frank 1998, 111). 18. yüzyılda Çin'in farklı bölgeleri arasındaki tahıl ticaretinin yıllık hacmi tüm Avrupa'nın beş katından fazlaydı. 18. yüzyılın ortasında Çin ile Kuzeydoğu Avrupa'da ortalama yaşam süresi birbirine eşitti (Pomeranz 2000, 34-9). Çin'in dünya üretimindeki payı diğer önemli bölgelerin payından çok daha fazlaydı (Hung 2016, 17). Kısacası, kapitalizmin olgunlaşmasından önce dünya ekonomisinin merkezi Çin'di.

Birinci Afyon Savaşı'nda (1839-42) Qing donanmasının Britan'ya yenilmesinden sonra Çin hızla yarı sömürgeleşti. ABD, Almanya, Britanya, Fransa, Portekiz, Japonya ve Rusya, imparatorluğun kıyı bölgelerinde koloniler kurdu. Qing Hanedanı, kaybettiği her savaşın ardından büyük miktarda savaş tazminatı ödemeye mecbur edildi. Kamu maliyesinin çöküşüyle birlikte tarımsal altyapı geriledi, yoksulluk arttı ve devletin yönetme kapasitesi aşındı. Bu koşullara tepki olarak patlak veren Tayping (1851-64) ve Boksör (1899-1901) gibi dev isyanlar, imparatorluğun krizini iyice derinleştirdi. Qing Hanedanı'nın 1911'de yıkılmasından sonra Guomintang (Milliyetçi Parti) önderliğinde kurulan Çin Cumhuriyeti, (başta toprak reformu olmak üzere) alt sınıfların taleplerini karşılamadı, yoksulluğu azaltmadı ve ülkeyi bağımsızlığa kavuşturamadı. 1940'ta Çin'in dünya üretimindeki payı 1820'deki payının beşte birine düşmüştü (Hung 2016, 17).

Japonya'nın 1937'de Çin'in tamamını sömürgeleştirmeyi amaçlayan işgalini engelleyemeyen Guomintang'ın prestiji giderek azaldı. 1921'de Şanghay'da bir avuç aydın tarafından kurulan, 1927'deki işçi ayaklanmasının başarısızlığından sonra büyük kayıplar vererek kırlara doğru çekilen Çin Komünist Partisi (ÇKP), Uzun Yürüyüş'ün (1934-5) ertesinde ülkenin kuzeybatısında yeniden toparlandı. Mao Zedong'un önderliği bu aşamada kesinleşti. Guomintang geriledikçe ÇKP güçlendi ve ülkenin kuzeyini kontrolü altına aldı. 1945'te Japon işgalinin sona ermesinden sonra patlak veren iç savaşta Guomintang'ı yenilgiye uğratan ÇKP, 1 Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurdu.

Sosyalist Kalkınma Tecrübesi, 1949-78

Mao döneminde Çin ekonomisi kamu mülkiyeti ve merkezi planlama temelinde yeniden inşa edildi.² Yatırım ve istihdam konusundaki ana çerçeve beş yıllık kalkınma

2 1949-78 döneminin son iki yılı hariç tamamı Mao Zedong'un (1893-1976) damgasını taşıdığı için bu dönemden söz ederken "reform öncesi", "sosyalist kalkınmacı" ve "Mao

planları tarafından belirlendi. Yerli burjuvaziyle yaşanan kısa balayının ardından kentlerdeki sanayi kuruluşları 1950'lerin ikinci yarısında kamulaştırıldı. Büyük ölçekli sanayi devlet işletmelerinin, küçük ölçekli sanayi ise mahalle kooperatiflerinin kontrolüne geçti. Başta demir-çelik üretimi olmak üzere büyük ölçekli ağır sanayinin geliştirilmesi Mao döneminin temel önceliğiydi. Devlet işletmelerinde çalışan işçiler, nispeten düşük ücret almalarına ve mütevazı yaşam standartlarına sahip olmalarına rağmen halkın geri kalanından (mahalle kooperatiflerine bağlı fabrikalarda çalışan işçilerden ve köylülerden) çok daha ayrıcalıklı konumdaydı. Ücretleri daha yüksekti. İş güvenceleri ve emeklilik (maaşı) hakları vardı. Genellikle fabrikaların yan kuruluşu statüsündeki kreşlerden, okullardan ve hastanelerden yararlanıyorlardı. Mahalle kooperatiflerinin işçilerinin ücretleri ve sosyal hakları daha sınırlıydı; köylüler ise bu iki gruptan çok daha düşük yaşam standartlarına sahipti (Andreas 2016; Lee 2019).

1952 nüfus sayımına göre, 574,8 milyonluk Çin nüfusunun %87,5'i köylerde yaşıyordu. Tarım ve hayvancılık ülkenin milli gelirinin yarısını karşılıyordu (National Bureau of Statistics of China 1999). Bu nedenle, başta tarım olmak üzere kır ekonomisinin izleyeceği yol, ekonomik kalkınma bakımından büyük önem taşıyordu. Çin kırsalı Mao döneminde dramatik değişimlerden geçti. Devrimin zaferi yaklaşırken, 1947'de ülkenin kuzeyinde başlayan toprak reformu devrimden kısa süre sonra, 1952'de tamamlandı. Toprak reformunun güçlendirdiği aile temelli küçük çiftçiliğin ömrü çok kısa oldu. 1952'den itibaren tarımın kolektifleştirilmesi için ilk adımlar atıldı. 1956-58 döneminde tarım kolektifleştirildi. Tarımın çok küçük bir bölümü ise devlet çiftlikleri etrafında örgütlendi. Kent proletaryası içindeki eşitsizliğe benzer biçimde, devlet çiftliklerinde çalışan işçiler de kolektif üyesi köylülere nazaran daha iyi çalışma koşullarına ve sosyal haklara sahipti. Küçük ölçekli kırsal sanayiler de tarımla eşzamanlı olarak kolektifleştirildi. Kolektifleştirme ve merkezi planlama, tarımın ciddi biçimde vergilendirilmesini ve elde edilen kaynakların sanayi, fiziki altyapı, eğitim ve sağlık hizmetleri için kullanılabilmesini sağladı. Tarımın vergilendirilmesi, 2000'lerin başına kadar Çin'in kalkınma stratejisinin temellerinden biriydi. Bu nedenle, burada parantez açıp konuya yakından bakmak gerekiyor.

Yoksul ülkeler sanayileşmek, tarımı modernleştirmek, fiziki altyapıyı geliştirmek ve işgücünün verimini artırmak için ciddi sermaye yatırımına ihtiyaç duyarlar. Tarımın milli gelir ve istihdam içindeki payının yüksek olduğu ülkelerde bu tür yatırımları yapmak için tarımsal artığın etkin biçimde vergilendirilmesi gerekir. Tarım iki temel mekanizma aracılığıyla vergilendirilir. Bunlardan ilki (ve en bilineni)

dönemi" gibi farklı nitelemeleri kullanmak mümkündür.

doğrudan vergilendirmez. Tarımsal üretimin veya sahip olunan arazinin vergilendirilmesi biçiminde toplanır. İkinci mekanizma ise, devlet müdahalesiyle tarım ürünü fiyatlarının sanayi ürünü fiyatlarına oranla düşük tutulması yoluyla tarımdan sanayiye kaynak aktarımıdır. Ünlü Sovyet iktisatçısı Evgenii Preobrazhensky (1965) tarafından "fiyat makası" kavramıyla kuramsallaştırılması nedeniyle genellikle 20. yüzyılın sosyalist inşa deneyimleriyle özdeşleştirilse de, bu yöntem kapitalist ülkelerin bir bölümünde de belirli dönemlerde kullanılmıştır. Vergilendirmenin coğrafi kapsamı, yöntemi ve düzeyi tarih boyunca önemli uluslararası farklılıklar göstermiştir. Sömürgecilik sayesinde dünyanın geri kalanındaki geniş köylü yığınlarının vergilendirilmesi, 19. yüzyılda Batı Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ne yardımcı olan önemli bir faktördür (Patnaik 2006). 19. yüzyılın sonundan 1945'e kadar Kore, Tayvan ve Çin'in bir bölümünü sömürgeleştiren Japonya da sanayileşmek için benzer mekanizmaları kullanmıştır (Grabowski 1985, 245-7).

20. yüzyılda bağımsızlığına kavuşan eski sömürgelerin önünde başka ülkeleri sömürgeleştirmek gibi bir seçenek bulunmuyordu. Dış borç ve uluslararası yardım yoluyla elde edilebilecek kaynaklar da kalkınma finansmanı sorununu çözmeye yetersizdi. Başta Latin Amerika olmak üzere düşük ve orta gelirli bölgelerin deneyimi, borç sorununun ekonomik kalkınmayı olumsuz etkilediğini gösteriyor. Hibe niteliğindeki dış yardımlar, Soğuk Savaş döneminde jeopolitik önemi yüksek ülkelerin kaynak ihtiyacının bir bölümünü karşılamıştı (Krueger vd. 1989). Ancak Çin, Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Endonezya gibi çok yüksek nüfuslu yoksul ülkelerin dış yardımlara dayanarak kaynak sorunlarını çözmeleri imkânsızdı. Bu tip ülkelerin önünde iki temel seçenek bulunuyordu. İlk seçenek tarımı vergilendirmemek (veya düşük vergilendirmek), cılız durumdaki tarım dışı sektörlerden alınan vergiler, dış borçlar ve yardımlarla yetinmek ve düşük hızda büyümeye razı olmaktır. İkinci seçenek tarımı yüksek oranda vergilendirip hızlı büyümeye çabalamaktır. Bu seçenek ciddi politik riskler barındırıyordu. Büyük toprak sahipleri, siyaset ve bürokrasi üzerindeki nüfuzları sayesinde vergilendirme çabalarını boşa çıkarma kapasitesine sahipti. Küçük çiftçiler de sokak eylemleri ve oy verme silahlarını kullanarak tarımsal vergilendirmeye direndi. Bu nedenle, 20. yüzyılda bağımsızlığını kazanan ülkelerin büyük bölümü, itiraf edemeseler de pratikte ilk seçeneği tercih etti. Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği (Allen 2003), Güney Kore ve Tayvan (Karshenas 2004; Looney 2012) gibi Soğuk Savaş'ın karşı kamp-larında yer alan çok az sayıda devlet ise tarımı yüksek oranda vergilendirerek elde edilen geliri altyapıya, eğitime, sağlığa ve sanayiye aktardı.

Çin'in kır ekonomisinin 1950'lerin ortasında kolektifleştirilmesi tarımsal vergilendirme temelli bir ekonomi seferberliği başlatmıştı. 1958'de "Halk Komünü"

(*Renmin Gongshe*) adını alan kır kolektifleri (dönemin askerileşmiş politik atmosferini yansıtan şekilde) “takım”, “tugay” ve “komün” adlı üç bileşenden oluşan hiyerarşik bir yapıya dayanıyordu. Hiyerarşinin en alt basamağındaki takım, ortalama 45 köylü hanesini tek bir üretim biriminde topluyordu. Tugay, ortalama yedi sekiz takımı bir araya getiriyordu. Ortalama on tugayın birleşmesiyle oluşan komün, kolektif ekonominin komuta merkezi işlevini görüyordu (Rawski 1979, 76). Devrimden önce küçük ölçekli aile tarımıyla geçinen yarım milyarı aşkın köylünün kolektifler altında birleştirilmesi, kırdaki üretim birimi sayısını dramatik olarak düşürmüştü, üretimin ölçeğini ise aynı ölçüde yükseltmiştir. Önceki asırlarda köylülük üzerindeki kontrolü çok sınırlı olan merkezi devlet, kolektifler sayesinde kırları sağlam biçimde kontrol etmiştir. Kolektifler yaptıkları üretimin bir bölümünü devlete vergi olarak vermekle yükümlü kılınmıştır. Ayrıca, tarım ürünleri piyasası devlet tekeline alınmış, kolektifler tarım ürünlerini merkezi devletin belirlediği fiyattan satmakla yükümlü kılınmıştır. Bunun sonucunda, Halk Komünleri, Çin’in kalkınma finansmanının dinamosu haline gelmiştir. Kolektifler, 1950’lerin ortasından 1980’lerin başına kadar net yıllık gelirlerinin %5’inden fazlasını doğrudan vergi olarak merkezi hükümete transfer etmiştir. Aynı dönemde tarım üretiminin yaklaşık %15’i fiyat makası mekanizmasıyla sanayiye aktarılmıştır (Gürel 2018, 15). Gıda fiyatlarının düşüklüğü sayesinde kentlerdeki sanayi işçilerinin ücretleri de asgari düzeyde tutulabilmiştir.

Kır kolektiflerinin kalkınma finansmanına yaptığı katkı, bu çarpıcı rakamların yansıttığından da fazladır. Kolektifler, yıllık net gelirlerinin %6’sından fazlasını kendi birikim fonlarına, %1,5 civarını refah fonlarına aktardı. Dahası devlet, kolektifler aracılığıyla kırsal işgücü üzerinde kurduğu güçlü kontrol sayesinde, kırdaki ekonomik ve idari faaliyetlerin büyük bölümünü maaşlı bir bürokrasiye dayanmadan gerçekleştirebildi. Üretimden vergilendirmeye, güvenlikten eğitim ve sağlığa uzanan bir dizi alanda önemli sorumluluklar üstlenen yedi milyon tugay lideri ve 15 milyon takım lideri merkezi devletten maaş almadan, tarım ve sanayi üretimine doğrudan katılarak, kolektiflerden elde ettikleri mütevazı gelirle geçimlerini sağlıyordu. Daha önemlisi, kolektifler tarımsal faaliyetin ve işgücü ihtiyacının mevsimsel nedenlerle asgari düzeye indiği dönemlerde (özellikle kış aylarında) köylüleri altyapı işlerinde ücretsiz çalışmaları için seferber etmişti. 1960’lı ve 1970’li yıllarda, Çin’in 200 milyonu aşkın kırsal işgücünün yaklaşık dörtte biri altyapı projelerinde çalıştı. Kırsal işgücünün maaş ödenmeden seferber edilmesi sayesinde kırdaki altyapı, eğitim ve sağlık harcamalarının önemli bölümü kolektifler tarafından karşılandı. Başka bir deyişle, normal şartlar altında (yani diğer yoksul ülkelerin neredeyse tamamında) merkezi devletin üstlendiği mali yükün önemli

bölümünü Çin’de kolektifler sırtlamıştır. Çin devleti bu sayede sanayiye normal şartlarda yapabileceğinden çok daha fazla kaynak aktarmıştır (Gürel 2018, 10-3).

Kolektifleştirmenin Çin’in ekonomik gelişimine yaptığı diğer önemli katkı, ucuz arazi tahsisidir. Karl Marx ([1894] 1991) ve Henry George ([1879] 2006) gibi birbirinden oldukça farklı görüşler savunmuş kuramcılar, sanayileşme ve kentleşme arttıkça toprak sahiplerinin giderek daha yüksek rant talep etmesinin tarım ve sanayi yatırımlarını olumsuz etkilediği konusunda hemfikirlerdir. “Rant bariyeri” olarak da bilinen bu sorunu hafifletmek için, (ekonomik ve ideolojik olarak birbirinden farklı devletlerin) hukuk sistemlerinde, devlete “kamu yararı” gerekçesiyle arazi istimlak etme hakkı tanınmıştır. Ancak, özel mülkiyet hakkının güçlü olduğu kapitalist ülkelerde devletin istimlak yetkisi ciddi ölçüde sınırlanmıştır. Çin’de 1950’lerin ortalarında toprakta özel mülkiyet ortadan kaldırılmış; kent toprağı devletin, kır toprağı ise kolektiflerin mülkiyetine geçmiştir. Kır kolektiflerinin bürokratik hiyerarşinin en alt basamağında olduğu göz önüne alındığında, kır toprağına ilişkin önemli tasarrufların da esas olarak yerel ve merkezi devlet organlarının kararıyla yapılabileceği açıktır. Toprakta devlet mülkiyetinin bu biçimde genelleşmesi tarım, sanayi ve kent altyapısını geliştirmek için gerekli olan geniş arazilerin herhangi bir rant bariyerine takılmaksızın, çok düşük bedelle tahsis edilebilmesini sağlamıştır (Chen vd. 2008, 192; Wen 2013, 13-4).

Kolektifleştirme ve merkezi planlama temelinde ÇHC ilk otuz yılında altyapı ve işgücü kalitesi bakımından muazzam bir atılım yapmıştır. Bilindiği gibi, karakter temelli yazma sistemi nedeniyle Çin’de okuryazarlık oranını artırmak alfabetik sisteme sahip ülkelerle mukayese edilemeyecek kadar çok emek ve zaman gerektirir. Buna rağmen, özellikle kırdaki kolektiflerin eğitim faaliyetlerini hızla yaygınlaştırması sayesinde Çin’in 1950’lerin başında %20 civarındaki okuryazarlık oranı (Li ve Li 2010, 67) 1982’de %65,5’e yükseldi (World Bank 2006, 9). Temel sağlık hizmetlerinin hızlı gelişimi sayesinde 1960’ta 43,7 yıl olan ortalama yaşam süresi beklentisi, 1978’de 65,9’a çıktı (World Bank 2019). 1949 öncesinde %20 ile %40 arasında olduğu tahmin edilen kadınların tarımsal işgücüne katılım oranı 1970’lerin sonunda %80’e yaklaştı (Lu 1996, 92). Emekliler ve öğrenciler hariç tutulduğunda, 15-54 yaş aralığındaki kadınların işgücüne katılım oranı 1982’de %85,3’e ulaştı (Wu vd. 2012, 6). Kır kolektifleri öz kaynaklarına dayanarak ve devasa bir emek seferberliği örgütleyerek sulanan arazilerin toplam tarım arazilerine oranını 1949’da %16,3’ten 1982’de %49,4’e yükseltmeyi başardı (Gürel 2018). Sulama alanındaki bu atılımın dünya tarihinde benzeri yoktur. Hidrolik altyapısının gelişimi elektrik üretimine de yansımıştır. 1949’da 1,85 GW olan elektrik üretimi 1982’de 50 GW düzeyine çıkmıştır (Wilson vd. 2015, 175).

Kolektifleştirmenin diğer önemli katkısı küçük ölçekli kırsal sanayinin hızlı gelişimidir. Kır ile kent arasındaki gelişmişlik farkını azaltmak, basit tarım araçları ile tüketim mallarını düşük maliyetle üretmek ve tarımdaki işgücü fazlasını kademeli olarak sanayiye kaydırmak için “Komün ve Tugay İşletmeleri” adı verilen kırsal sanayi işletmeleri kuruldu. ÇHC'nin ABD ve SSCB ile ciddi gerilimler yaşadığı 1960'larda kırsal sanayinin önemi arttı. Çin'in iki süper güçten herhangi biriyle (veya ikisiyle birden) savaşa girmesi halinde kıyı bölgelerindeki büyük fabrikaların kısa sürede tahrip olacağı öngörüsüne dayanarak hava bombardımanından ve füzelerden nispeten korunaklı orta ve batı bölgelerinde başta cephane olmak üzere bir dizi kritik malı üretebilecek fabrikaların kurulmasına karar verildi. 1964 ile 1980 arasında uygulanan “Üçüncü Cephe” (*San Xian*) programı,³ büyük fabrikaların önemli bölümünü orta ve batıdaki eyaletlerin dağlık alanlarına kaydırmayı hedefliyordu. 1965-75 aralığında devletin sabit sermaye yatırımlarının yaklaşık yarısı “Üçüncü Cephe” projelerine aktarıldı. Çok sayıda mühendis ve teknik personel de bu projelere transfer edildi. “Üçüncü Cephe” programının bir ayağı olan “Küçük Üçüncü Cephe” (*Xiao San Xian*) programı ise iç bölgelere taşınan büyük sanayi işletmelerini desteklemek üzere çok sayıda yeni kırsal sanayi kurulmasını hedefliyordu. Kentlerden gelen teknik personelin desteği ve kır kolektiflerinin finansmanı ile çok sayıda Komün ve Tugay İşletmesi kuruldu (Gürel 2015, 135). Bu politikaların sonucunda Çin'in kırsal bölgeleri hızla sanayileşti. Komün ve Tugay İşletmeleri'nin yıllık ortalama büyüme hızı 1962-71 aralığında %5,9, 1971-8 döneminde %23,5'tir (Bramall 2007, 23, 55). 1978 itibarıyla 28 milyonu aşkın köylü bu işletmelerde çalışıyordu. 1980'de kırsal alanlardaki üretimin yaklaşık beşte biri sanayi üretimi idi (Gürel 2015, 145).

Fiziki altyapının ve işgücünün kalitesinin hızlı gelişimi, Çin'in ekonomik performansına yansdı. 1949-78 aralığında sanayi yıllık ortalama %10 oranında büyüyerek (Maddison 2007, 60; Lu 2000, 91) milli gelirdeki payını dörde katladı.⁴ Kısacası, Çin'in sanayi devrimi Mao döneminde başlamıştı. Tarım arazileri üzerindeki artan nüfus baskısına ve sanayi odaklı kalkınma stratejisine rağmen, özellikle sulama alanında yapılan atılım sayesinde Mao döneminde tarımın performansı da küçümsenmeyecek düzeydedir. Tarımın ortalama yıllık büyüme hızı 1961-9 arasında %4,8, 1970-9 arasında %3'tü (Fan ve Chan-Kang 2005, 139). Ünlü iktisat tarihçisi Angus Maddison'ın (2007, 59) işaret ettiği gibi, yapılan büyük hatalara ve

ciddi sorunlara rağmen Mao döneminde Çin'in ekonomik performansı geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde iyidir.

Bu başarının ülkenin öz kaynaklarıyla elde edilmiş olması dikkate değerdir. Tarımsal artığın etkili vergilendirilmesi ve emek seferberliği sayesinde hızlı ekonomik büyüme dış kaynağa bağımlı olmaksızın gerçekleşmişti. 1981'de toplam dış borç stokunun milli gelire oranı Çin'de %3, Hindistan'da %11,8, Endonezya'da %27,6, Türkiye'de %27,6 ve Brezilya'da %32,4'tü (World Bank 2019). Borç sorununun 1980'lerde başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere çevre ve yarı-çevre ülkeleri üzerindeki sarsıcı etkisi hatırlandığında, Mao döneminden borçsuz bir ekonomi devralmanın reform dönemi için ciddi bir avantaj olduğu anlaşılır.

Mao Döneminin Yönetim Hataları ve Ekonomik Performansının Sınırları

Mao döneminin olumlu mirası iki kritik hatayla gölgelenmiştir. Bunların en önemlisi 1960'ların sonuna kadar nüfus planlamasının ihmal edilmesidir. Ortalama yaşam süresi beklentisi hızla artarken nüfus artışının frenlenmemesi, nüfusun otuz yılda ikiye katlanarak bir milyara ulaşmasına neden oldu. Bu nedenle kişi başına düşen milli gelirin artışı yavaşladı.

Yukarıda merkezi planlama ve kolektifleştirmenin ekonomik kalkınmaya olumlu katkısının altını çizdik. 1959-61 aralığında düzenlenen “Büyük İleri Atılım” kampanyası bunun en ciddi istisnasıdır. ABD'nin Çin'i sıklıkla nükleer savaşa tehdit etmesi ve Çin-Sovyet ilişkilerinin kötüleşmeye başlaması, 1950'lerin sonunda Çin yönetimini silahlanma odaklı ağır sanayileşme konusunda aceleciliğe sürükledi. 1950'lerin ortasında ekonominin hızlı büyümesi de Çin liderlerinin aşırı iyimserliğe kapılmasına neden oldu. Olumlu hava koşullarının etkisiyle 1958'de hasadın çok iyi olması, tarımdan elde edilebilecek artığa ve bu temelde ulaşılacak sanayileşme hızına dair gerçekçilikten uzak beklentiler yarattı. Çin'in 15 yıl içinde Britanya'yı yakalayabileceğine dair gülünç beklenti yalnızca Mao Zedong'a ait değildi; Deng Xiaoping tarafından da paylaşılıyordu (Li 2008, 44-50). Bu koşullarda başlatılan Büyük İleri Atılım kampanyası, tarımın yüksek vergilendirilmesini, işgücünün ve sermayenin büyük bir hızla sanayiye kaydırılmasını amaçlıyordu. Hava koşullarının kötüleşmesi ve (bazı bölgelerde) kırsal işgücünün doğru dürüst planlama yapılmadan sanayiye kaydırılması tahıl üretiminde ciddi düşüşe yol açtı. Devlet, 1958'e ait üretim rakamlarına göre belirlediği tahıl vergisini, üretimin ciddi ölçüde düştüğü 1959 ve 1960 yıllarında toplamakta ısrar etti. Kötü gidişata erken bir aşamada (1959) dikkat çekerek frene basılmasını öneren Mareşal Peng Dehuai gibi prestijli bir ismin dahi Mao tarafından azarlanıp tasfiye edildiği koşullarda (Teiwes 1986, 90-1), hiyerarşinin en alt basamağındaki kır kolektiflerinin yöneticileri gerçek üretim rakamlarını gizlediler ve

3 “Üçüncü Cephe İnşası” (*San Xian Jianshe*) olarak da bilinir.

4 Angus Maddison'ın tahminine göre (2007, 60), sanayinin payı 1952'de %8,3'ten 1978'de %33,5'e yükselmiştir. Lu'ya göre (2000, 91) aynı oran 1949'da %12,6'dan 1978'de %46,8'e çıkmıştır.

açlık riskini göze alarak istenen vergileri ödemeye çalıştılar. Yaşanan kıtlık yaklaşık 30 milyon köylünün ölümüne neden oldu. 1958-61 aralığında kişi başına milli gelir beşte bir oranında azaldı. ÇKP önderliği, sorumlu olduğu bu felaketten sonra benzer bir girişimden kaçındı; daha gerçekçi ve temkinli davrandı (Gürel 2018, 10-1). Nüfus planlaması baştan ciddiye alınsaydı ve Büyük Atılım macerasına girilmeseydi Mao döneminin ekonomik performansı kuşkusuz daha iyi olacaktı.

Bu idari hataların ötesinde, uluslararası alanda yalıtılmışlık da Çin'in gelişimini ciddi biçimde sınırlamıştır. 1978'de dış ticaretin milli gelire oranı yalnızca %7ydi (Chow 2018, 104). Çin daha erken bir aşamada (en azından 1970'lerin başında) ciddi bir ihracat potansiyeline sahip olmasına rağmen, dışa kapalılık nedeniyle bunu kullanamadı. ABD ve Japonya'yla ilişkilerinin 1970'lere değin kötü olması, Çin'in, gelişimi için gereksindiği teknolojiye erişimini sınırladı. Normalleşme sonrasında yabancı sermayeyle işbirliği halinde kurulan kimyevi gübre fabrikalarının 1970'lerin sonunda tarım üretimine yaptığı muazzam katkı (Bramall 2006, 692) hatırlandığında ülkenin önündeki teknolojik bariyerin ciddiyeti anlaşılır. Bununla birlikte, gerek Çin'in devrim öncesi koşulları gerekse üçüncü dünyanın günümüze kadarki deneyimi, dışa açık olmanın ekonomik kalkınmayı garantilemediğini gösteriyor. Çin'in sosyalist kalkınmacı çizgisini terk etmeksizin yalıtılmışlığı aşması, yalnızca Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini geliştirilmesiyle mümkün olabilirdi. SSCB'nin teknik ve finansal yardımları Çin'in 1950'lerde sanayileşmesine ciddi katkıda bulundu. Ancak, 1960'ların başında Çin-Sovyet çatışmasının başlaması, durumu tersine çevirdi. Soğuk Savaş'ın sonraki otuz yılında bu iki ülke birbirinin amansız düşmanı oldu. İki ülke de diğerine karşı ABD'yle işbirliği yapmaya çalıştı. 1970'lerin başında kurulan ABD-Çin ittifakı, gittikçe güçlenerek Doğu Bloku'nun sonunu getiren önemli bir faktör haline geldi (Ali 2005). Bu nedenle, Çin yalıtılmışlığını SSCB'yle sosyalist işbirliği temelinde değil, Batı ve Japonya'yla normalleşerek ve kapitalizme tedricen geçerek aştı.

Reform ve Dışa Açılma

Mao Zedong'un 9 Eylül 1976'daki ölümünün ardından parti devletinin içinde yaşanan fraksiyon kavgasının galibi olan Deng Xiaoping'in önderliğindeki reformcu kanat, 18-22 Aralık 1978'de yapılan ÇKP'nin 11. Kongresi'nin 3. Genel Kurulu'nda "reform ve dışa açılma" politikasını benimsedi. Günümüze değin tüm Çin yönetimleri bu sloganı öne çıkardı. Bu yönelişin kırkıncı yıldönümü olan 2018'de, reform ve dışa açılma temalarını ülke içinde ve dışında gündeme taşımak için yoğun çaba harcadı. ÇKP-ÇHC yönetimi, reform ve dışa açılmanın amacının "Çin tipi sosyalizm" olduğunu iddia ediyor. Fakat bu yaklaşım, Çin'in geçirdiği dönüşümün niteliğini yansıtmakta yetersizdir. Aşağıda göreceğimiz gibi, yaşanan

dönüşümü kapitalist olmayan bir sistemden devlet kapitalizmine tedrici geçiş olarak nitelenmek daha isabetlidir. Çin'in giderek kapitalistleşmesi, kopuş niteliğinde bir dönüşümdür. Ancak, başta tek parti rejiminin devamı ve devletin ekonomideki ciddi ağırlığı olmak üzere önemli kurumsal ve siyasi süreklilikler de mevcuttur. Bu bölümde kopuşları ve süreklilikleri sırasıyla inceleyeceğiz.

Kopuşlar

Reformcuların galibiyetinin ertesinde atılan önemli adımlardan biri kolektif tarımın tasfiye edilmesi idi. 1978 ile 1984 arasında kolektif tarımdan aile tarımına geri döndü. Dekolektivizasyon reformu, 1947-52 arasındaki eşitlikçi toprak reformunun yeni koşullar altında tekrarı niteliğindedir. Köylü hanelerine aşağı yukarı eşit miktarda ve kalitede toprak dağıtıldı. Çin yönetiminin ısrarlı iddialarının aksine, 1978-84 arasındaki tarımsal üretkenlik artışı, üretim organizasyonunun niteliğinden kaynaklanmıyordu. 1978-80 arasındaki hızlı büyüme sırasında kolektifler, tarım üretiminin ezici çoğunluğunu kontrol ediyordu. 1981 sonunda dahi tarımsal üretim birimlerinin yarısı kolektif işletmelerdi (Chung, 2000, 64-5). 1978-84 döneminin tarımsal üretkenlik artışı üç temel nedene dayanır. Birinci neden, Çin devletinin, yaklaşık 25 yıldır sürdürdüğü tarım ürünlerini düşük fiyatlama politikasına (geçici bir süre için) ara vermesidir. Verilen bu ara sonucunda gerçekleşen fiyat artışlarına hem aile işletmeleri hem de kolektifler olumlu cevap verdi. Her ikisinde de üretim ciddi ölçüde arttı (Bramall 1995). İkincisi, Mao'nun sağlığında Batılı şirketlerle başlatılan işbirliği aracılığıyla kurulan büyük kimyevi gübre tesisleri bu dönemde tam kapasiteyle üretime geçti. Kimyevi gübre kullanımı 1977-81 aralığında ikiye katlandı (Gürel 2015, 105). Son olarak, 1973-7 aralığında kolektifler sulama altyapısını geliştirmek için büyük bir atılım yaptı. Yukarıda belirtildiği gibi, kolektif dönemde kırsal işgücünün yaklaşık dörtte biri altyapı projelerinde seferber edilmişti. 1973-7 döneminde bu oran %40'a ulaştı (Gürel 2015, 87). Bu üç faktöre bağlı olarak tarım üretimi 1978-84 arasında hızla arttı. Merkezi hükümetin mali durumunu hayli zorlayan cömert fiyatlama politikasını 1985'ten itibaren askıya almasıyla birlikte, tarım üretimindeki üretkenlik artışı yavaşladı (Muldivin 1998, 101).

Bu perspektiften bakıldığında, kolektif tarımdan aile tarımına geçişin ekonomik gerekçelerden ziyade siyasi kaygılara dayandığı görülür. Dekolektivizasyon, Deng Xiaoping'in, kapsamlı reform programını ülke nüfusunun %80'inden fazlasını oluşturan köylüler nezdinde meşrulaştırmasına hizmet etti. Köylüler kır toprağını mülk edinemeseler de üretime ilişkin kararları kendileri almaya başladı. Tarım ürünleri fiyatlarının dramatik artışına bağlı olarak refah ve tüketim düzeyi yükseldi. Bu sayede Deng-önderliği kırdı hegemonya kurmayı başardı (Bramall 2004, 125).

1980'lerin ikinci yarısında artan ve 1989'da Pekin'in Tiananmen Meydanı'ndaki kitlesel protestolarda zirveye ulaşan toplumsal hoşnutsuzluk kentli işçiler ve öğrencilerle sınırlı kaldı. Köylülerin yönetime desteği 1980'lerdeki reformları kolaylaştırdı ve rejimin 1989 dönemecini aşmasını sağladı.

De kolektivizasyon reformu, 1980'lerde tarımda hızlı bir kapitalist dönüşüme yol açmadığı için ÇKP önderliğinin ekonomik tercihlerini anlamak için yeterli ipucu vermiyordu. Ülkenin güneydoğu kıyısında özel ekonomik bölgelerin kurulması, kapitalist niteliği başından itibaren açık olan ve dolayısıyla ÇKP'nin tercihlerini ve ÇHC'nin geleceğini net olarak yansıtan bir reformdu. 1987'ye kadar yediden fazla işçi çalıştıran işletmeler kapitalist kabul edildiği için özel şirketlerin yediden fazla işçi çalıştırması yasaktı. Yabancı yatırıma açılan bölgelerde bu yasak geçerli değildi. Özel ekonomik bölgeler, yabancı sermayeye düşük bedelle hızlı arazi tahsisi ve düşük vergi avantajları da sunuyordu. 1979'da Guangdong eyaletinin Shenzhen, Shantou ve Zhuhai kentleri ve 1980'de Fujian eyaletinin Xiamen kenti özel ekonomik bölge ilan edildi. 1984'te 14 şehir (Dalian, Qinhuağdao, Tianjin, Yantai, Qingdao, Lianyungang, Nantong, Shanghai, Ningbo, Wenzhou, Fuzhou, Guangzhou, Zhanjiang ve Beihai) yabancı yatırıma açıldı. 1988'de güneydeki Hainan Adası beşinci özel ekonomik bölge ilan edildi. 1990'da Şanghay'ın Pudong bölgesi yabancı yatırıma açıldı. Deng Xiaoping'in 1992'de güney bölgelerine yaptığı turda (yerli ve yabancı) özel sektörü teşvik etmesinden sonra iç bölgeler de yabancı sermaye çekti. 1993'te Yangzi Deltası'ndaki iki metropol (Wuhan ve Chongqing) yabancı yatırımlara açıldı (Bramall 2009, 367-8). Çin'in 11 Aralık 2001'de Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmasıyla birlikte yabancı yatırım üzerindeki engeller daha da azaldı.

Yabancı yatırımı teşvik politikası, 1970'lerin ortasından itibaren düşen kârlılık nedeniyle sanayi yatırımlarını işçi ücretlerinin düşük olduğu ülkelere kaydırma arayışındaki ABD, Avrupa ve Japon şirketlerini ülkeye çekti. Çin'in diaspora burjuvazisi de bu dönemde ülkeye büyük yatırımlar yaptı. Çin diaspora sermayesinin bir bölümü Doğu ve Güneydoğu Asya'da (Endonezya, Malezya, Singapur, Filipinler vb.) asırlardır yerleşik ve faal durumdaydı. Hong Kong'un Britanya, Makao'nun Portekiz tarafından sömürgeleştirilmesinden sonra bu bölgelerin Çinli kapitalistleri de sömürgeci ülkenin sermayesinin kanatları altında serpilmişti. Çin Devrimi'nden sonra ülkeyi terk eden sermayenin önemli bölümü komünistlerin iç savaşta yenilgiye uğrattığı Guomintang'ın kurduğu, ABD donanmasının koruması altında bulunan Tayvan Adası'na taşınmıştı. Batı ülkelerinde, özellikle de Kuzey Amerika'da, 20. yüzyılda bir Çin diaspora sermayesi oluşmuştu. Anavatanla dil, kültür ve akrabalık bağları güçlü olan diaspora sermayesi bu avantajlarından yararlanarak yerel hükümetlerle sıkı bağlar kurdu ve sanayi yatırımlarını artırdı. Çin'e doğrudan net yabancı

sermaye girişi 1982'de yalnızca 430 milyon dolardı. Bu rakam 1990'da 3,48 milyar dolara, 2000'de 42 milyar dolara çıktı. Son kırk yılın en yüksek seviyesine 2013'te (290 milyar dolar) ulaştı, 2017'de 168 milyar dolar oldu. Net yabancı sermaye girişinin Çin'in milli gelirine oranı 1982'de yalnızca %0,2'ydi. 1993'te (son kırk yılın en yüksek oranı olan) %6,19'a çıktı. 2017'de %1,37 oldu (World Bank 2019).

Yabancı sermayenin Çin'e gösterdiği ilginin nedenleri tartışılırken genellikle düşük işçi ücretleri öne çıkarılır. 1980-2000 döneminde işçi ücretlerinin düşüklüğünün yabancı yatırımcıları çekmek bakımından önemli bir faktör olduğu doğrudur. Ancak, tarihsel deneyim düşük ücretlerin yabancı yatırım çekmek için yeterli olmadığını gösteriyor. Çinli işçilerin ücretlerin düşük olduğu diğer ülkelere işçilerinden daha sağlıklı, eğitilmiş ve kalifiye olması yabancı sermayenin Çin tercihinin önemli bir nedenidir. Çin fiziki altyapı bakımından da (başta en önemli rakibi Hindistan olmak üzere) Güney ve Güneydoğu Asya ile Afrika ülkelerine göre bariz bir üstünlüğe sahiptir. Bu sebeple reform öncesinin kazanımları, reform sonrasında yabancı sermaye çekmeye hizmet etmiştir (Arrighi 2007, 351). Mao'nun bu atılımları yaparken amacı elbette yabancı sermaye çekmek değil, öz kaynaklar temelinde sosyalist inşayı gerçekleştirmektir. Çin'in yabancı sermaye çekme konusundaki net üstünlüğü Mao döneminin kalkınma atılımının öngörülemez sonucudur. Benzer biçimde, devletin kır ve kent toprağı üzerindeki kontrolü Çin'in daha kolay yabancı yatırım çekmesini sağlamıştır. Son olarak, tek parti rejiminin (1989'daki büyük sarsıntı haricinde) siyasi istikrarı korumayı başarması da önemli bir faktördür. Tiananmen hareketinin ordu tarafından bastırılmasından sonra demokrasiyi savunma gerekçesiyle Çin'e karşı bir dizi yaptırım uygulamaya yeltenen Batı ülkelerinin Çin'le diplomatik ilişkilerini kısa süre içinde normalleştirilmesi ve Deng Xiaoping'in 1992'deki güney turundan sonra Çin'e yabancı sermaye girişinin hızla artması dikkate değerdir. Yabancı sermaye, yatırım kararını demokrasinin gelişkinliğine göre değil politik istikrarın düzeyine bakarak belirlemiştir. Yerli ve yabancı özel şirketlerin giderek artan sanayi yatırımlarıyla birlikte kırdan kente dev bir işçi akını başlamıştır. 1958'den beri yürürlükte olan, kırdan kente göçe ancak çok istisnai koşullarda ve sınırlı ölçüde izin veren hane halkı nüfus kayıt (*hukou*) sistemi özel sektörün işgücü ihtiyacını karşılamak için tedricen esnetilmiştir.⁵ Bunun

5 Mao döneminde *hukou* sistemi esnetilerek göçmen işçiliğe izin verilmeye başlanmıştır. 1970'lerde devlet işletmelerinin kârlılığını artırmak için özellikle kırsal bölgelere yakın fabrikalarda köylüler sözleşmeli işçi statüsünde istihdam edildi. Aynı işletmelerde çalışanlarına rağmen, köylerden gelen sözleşmeli işçiler kent nüfusuna kayıtlı işçilere nazaran daha düşük ücret alıyordu. Sözleşmeli işçiler, kentli işçilerin yararlandığı iş güvencesinden ve sosyal haklardan yoksundu. 1970'lerde yaklaşık 10 milyon köylü sözleşmeli işçi statüsünde çalışıyordu. 1979'da kentsel işgücünün 100 milyon kişiden oluştuğu göz

sonucunda dünya tarihinin en büyük ve hızlı işçi göçü yaşandı. Köy nüfusuna kayıtlı olan ve kentlerde çalışan, Çin'de "köylü işçi" (*nongmin gong*) olarak bilinen göçmen işçilerin sayısı 1985'te 67 milyondan 1993'te 100 milyona, 2000'de 150 milyona, 2005'te 200 milyona, 2009'da 245 milyona (Yang 2012) ve 2017'de 285,5 milyona (Guojia Tongji Ju 2018) yükseldi. *Hukou* sisteminin esnetilmesi, köylülerin kent nüfusuna geçişlerini de hızlandırdı. Kent nüfusunun toplam nüfusa oranı 1978'de %17,9'dan 2017'de %57,96'ya yükseldi (World Bank 2019).

Diğer önemli reform, devlet işletmelerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesidir. 1980'lerden itibaren ÇKP devlet işletmelerini giderek kapitalist ülkelerdeki devlet işletmelerine benzetecek bir dizi karar aldı ve kârlılık temel performans kriteri olarak benimsendi. Bu işletmelerin, kârlarının önemli bölümünü devlete transfer etmeksizin kendi inisiyatifleriyle yeni yatırımlara yönlendirmesi teşvik edildi. Yönetim kurullarının özerkliği artırıldı (Andreas 2008, 127; Bramall 2009, 413). Yönetim kurulu üyelerinin, mühendislerin ve işçilerin ücretleri arasındaki farkı asgari düzeyde tutma hedefi ortadan kaldırıldı. Yöneticilerin yüksek maaşlar ve ekstra ödenekler alma hakkı olduğu anlayışı giderek yerleşti. Kamu sektöründeki işçilerin yaşam boyu iş güvencesi 1994'te ortadan kaldırıldı (Ngok 2008, 52). Nihayet, devlet işletmelerinin büyük bir bölümü 1996'dan sonra özelleştirildi. Bunun sonucunda yaklaşık 40 milyon kamu sektörü işçisi işini kaybetti (Yang vd. 2010, 488). 1970'lerden itibaren Çin'in sanayileşme atılımına büyük katkıda bulunan kırsal sanayi işletmelerinin verimsiz olanları bu dönemde kapatıldı, geri kalanı da özelleştirildi (Andreas 2008, 131).

Uygulanan özelleştirme programı, ekonomik ve toplumsal yapıda köklü dönüşümlere yol açtı. Devlet işletmeleri ile kolektif işletmelerin sanayi üretimindeki payı 1993'te %91,6'dan 2000'de %74,2'ye, 2014'te %39,4'e düştü (Lin 2017, 45-6). İstihdam yapısındaki dönüşüm daha da hızlı oldu. Yerli ve yabancı özel şirketlere verilen teşviklerin sonucunda kamu sektörünün tarım dışı istihdamdaki payı 1980'de %99,4'ten 1995'te %64,2'ye düşmüştü. 1996 sonrasında yapılan özelleştirmeler dönüşümü hızlandırdı. Kamunun tarım dışı istihdamdaki payı 2000'de %37,3'e, 2005'te %18,7'ye, 2014'te %12,9'a düştü (Lin 2017, 51). Özelleştirmelerden önce, parti ve devletin üst düzey bürokratları belirli maddi ayrıcalıklardan yararlanmakla birlikte büyük bir ekonomik güce ve kişisel servete sahip degillerdi. 1996 sonrasında bu kesim özelleştirilen işletmelerde hisse sahibi yöneticiler haline geldiler. Yaklaşık beş trilyon dolarlık servet, özelleştirme yoluyla bu yeni bürokratik burjuvazinin

eline geçti. Yönetici elitlerin aileleri ve yakın çevreleri iş dünyasında giderek faal hale geldi. 2006 yılı itibarıyla Çin'de kişisel serveti 15 milyon doların üzerinde olan 3.200 kişiden 2.900'ü üst düzey parti-devlet bürokratlarının ailelerine mensuptu (Li 2016, 19-23, 32-4). Toplumsal eşitsizlik giderek arttı. Gelir eşitsizliğini ölçen Gini katsayısı 1978'de kırsal bölgelerde 0,16, kentsel bölgelerde 0,21'di (Wang 2004, 118), 2017'de ülke genelinde 0,47'ye yükseldi (CEIC 2017). Kısacası, 1978'den sonra piyasa reformları ve özel sektöre verilen teşviklerle tedricen ilerleyen kapitalistleşme, 1996 sonrasında uygulanan özelleştirme programıyla birlikte niteliksel sıçrama yaptı. Aşağıda göreceğimiz gibi, tarımın kapitalistleşmesi de aynı dönemde hız kazandı. Çin Halk Cumhuriyeti, 21. yüzyılın başında devletin ekonomide önemli ağırlığa sahip olduğu, kapitalist bir ülkeye dönüştü.

Süreklilikler

Yaşanan kopuşlara rağmen 1978 öncesi ve sonrası arasında önemli süreklilikler de mevcuttur. Bunların en önemlisi ÇKP'nin, iktidar tekeline dayalı, parti ile devlet organlarının iç içe geçtiği rejiminin sürekliliğidir. ÇKP, parti devletine yönelik en ciddi tehdit olan 1989 Tiananmen hareketini bastırmayı başarmış; sonraki yirmi yılda benzer ciddiyette bir politik tehditle karşılaşmamıştır.

Devletin ekonomideki ağırlığının azalmasına rağmen özellikle bankacılık, telekomünikasyon ve enerji gibi kilit sektörlerde devlet mülkiyetinin muhafazası önemli bir sürekliliktir. *Fortune* dergisinin her yıl yayımladığı dünyanın en büyük 500 şirketi listesine 2007'de giren 22 Çin şirketinin tamamı, 2017'de listeye giren 105 Çin şirketinin ise 81 tanesi devlettir (Kwan 2017).⁶

Benzer bir durum kırsal alanlardaki küçük ölçekli sanayi işletmeleri için de geçerlidir. 1984'te yapılan idari reformla komünlerin kasaba, tugayların köy olarak yeniden örgütlenmesiyle birlikte, Mao döneminin Komün ve Tugay İşletmeleri'ne "Kasaba ve Köy İşletmeleri" (*Xiangzhen Qiye*) adı verildi. Bu işletmeler, 1990'ların ikinci yarısındaki özelleştirme dalgasına değin kamu işletmesi niteliğini korudu. Reform öncesinde bu işletmeleri yöneten kadroların önemli bölümü, reform sonrasında görevlerini sürdürdü. Özel sektörün kırsal sanayideki faaliyetlerine 1980'lerden itibaren izin verilmesine rağmen, Kasaba ve Köy İşletmeleri kırsal sanayinin büyük bölümünü kapsamaya devam etti. 1997'de kırsal sanayi üretiminin %54'ü, 2000'de ise %40'ı bu işletmeler tarafından gerçekleştirildi. Kasaba ve Köy İşletmeleri'nin Çin'in milli gelirindeki payı 1978'de %5,8'den 1990'da %13,5'e, 2000'de %30,5'e yükseldi (Gürel 2018, 2-7). Kısacası, kamu mülkiyetindeki kırsal sanayi, reform döneminin ilk yarısında Çin'in ekonomik gelişimine muazzam katkıda bulundu.

⁶ Hong Kong şirketleri bu rakamlara dahil değildir.

önünde bulundurulduğunda sözleşmeli köylü-işçilerin işgücündeki payının yüksekliği anlaşılabılır (Gürel 2015, 144).

Tarımdan diğer sektörlerle kaynak transferi de önemli bir sürekliliktir. Tarım vergisi ve köylülerin altyapı projelerinde çalışma yükümlülüğü 2006 yılına kadar devam etmiştir. Göçmen işçilik yapan köylüler ise çalışma mükellefiyetinden muaf tutulmak için belirli bir harç ödemiştir. Tarım vergisi ile farklı türden harçların köylülerin gelirine oranı 1985-9 arasında %6,8, 1990-2000 arasında %9,2'dir. Benzer biçimde, devletin tarım ürünü ticaretindeki tekelinin tedricen kaldırılmasına rağmen, 1982 ile 1997 arasında tarım üretiminin yaklaşık onda biri fiyat mekanizmasıyla sanayiye aktarıldı. 2006'ya değin yerel altyapı harcamalarının yarıya yakını köylülerin ücretlendirilmeyen emeği ve ödediği vergiler tarafından karşılanmıştır (Gürel 2018, 15).

Özel mülkiyete verilen tavizlere rağmen kent toprağının devlete, kır toprağının (devlet organlarının kararlarına pratikte tabi olan) köy kolektiflerine ait olmayı sürdürmesi de önemlidir. Benzer biçimde, köylüler ve kentliler için farklı sosyoekonomik haklar tanımlayan hane halkı nüfus kayıt (*hukou*) sistemi de esnekleştirilerek sürdürülmüştü. Her iki uygulama da Çin'in kapitalist gelişimiyle uyumludur. Çin devletinin toprak üzerindeki sıkı kontrolü sayesinde, Mao döneminde kurulan fabrikalara, kentsel alanlara ve tarımsal altyapı projelerine çok düşük bedelle arazi tahsis edilebildiğini yukarıda belirtmiştik. Aynı faktör, reform döneminde de sanayileşmeyi ve kentleşmeyi kolaylaştırmıştır (He 2010, 15-7). Aradaki tek fark ilkinde devlete ve kolektiflere ait projelerin, ikincisinde ise artan oranda özel sektörün yürüttüğü projelerin desteklenmesidir. Benzer bir durum *hukou* sisteminin sürekliliği için de geçerlidir. Bu sistem her köylü hanesinin birkaç küçük parselden oluşan, geçimlik tarıma yetecek miktarda tarım arazisine erişimini garanti eder. Sistemin esnetilerek sürdürülmesi kapitalist birikimi iki farklı yoldan desteklemiştir. Birincisi, köylü ailelerinin genç bireyleri kentlerde göçmen işçi olurken orta yaş ve üstündeki bireyler küçük ölçekli tarıma devam etmiştir. Çocuk bakımı, erzak temini vb. gibi emek gücünün yeniden üretim masraflarının önemli bölümü bu sayede küçük çiftçilikten elde edilen gelirle karşılanmıştır. Bu sistem, yaşlanan göçmen işçilerin köylerine geri dönmelerine imkân vererek özel sektör işletmelerini emeklilik maaşı ödeme yükünden kurtarmıştır. Reform döneminde sanayi işçilerinin çok düşük ücretle ve sosyal haklardan büyük ölçüde mahrum şekilde çalışabilmesini kolaylaştıran ana faktör budur. 2009 gibi geç bir tarihte dahi Çin'deki özel işletmelerdeki ortalama işçi ücreti asgari geçim için gereken miktarın yaklaşık %60'ıydı. Son on yılda işçi ücretlerinin hızla yükselmesine rağmen bu durum ortadan kalkmamıştır. 2015 yılı itibarıyla, işçilerin asgari geçime yetecek düzeyde ücret almaları için özel sektörün ücretlere toplam 3,6 trilyon yuan (yani milli gelirin %5,2'sine eşit miktarda) zam yapması gerekiyordu (Qi ve Li 2018, 8-9).

Dahası, nüfus kayıt ve toprak mülkiyeti sistemleri sayesinde göçmen işçilerinin kırla ve tarımla bağlantılarının sürdürülmesi ekonomik kriz dönemlerinde politik istikrarı azami ölçüde korumuştur. Çin'in dünya ekonomik krizinden en çok etkilendiği 2008-9 dönemindeki deneyimi bu bakımdan öğreticidir. Ekim 2008'de, başta Guangdong eyaleti olmak üzere özel sanayi işletmelerinin yoğun olduğu bölgelerde yaklaşık 25 milyon göçmen işçi işten çıkarılmıştır. Bir yıl sonra, Ekim 2009 itibarıyla, hâlâ işsiz olan bu kitlenin üçte ikisi köylerinde küçük çiftçilikle ve ev işleriyle uğraşıyordu (Rozelle ve Huang 2012, 35). O dönemde sanayi sektöründe ciddi işçi mücadelelerinin yaşandığı hatırlandığında, bu devasa kitlenin köye geri dönüş seçeneğinin bulunmaması halinde işçi hareketinin çok daha sert ve sarsıcı biçimler alabileceği anlaşılır.

Devletin toprak üzerindeki kontrolü Çin tarımının kapitalistleşmesini kolaylaştıran ve hızlandıran bir faktördür. 1978-84 aralığındaki dekollektivizasyon reformu üretim ölçeğini düşürdü ve arazileri parçaladı. Parti devleti dekollektivizasyon reformunu meşrulaştırmak için 1980'lerde küçük çiftçiliğin üretim potansiyeli konusunda abartılı beklentiler yarattı. 1990'larda tarımda büyüme yavaşlayınca bu iyimserlik ortadan kalktı. 1990'ların sonunda küçük ölçekli aile tarımından şirketlerin kontrolündeki büyük ölçekli tarıma geçiş politikası benimsendi. Çin'de köylü ailelerin her birinde çok sayıda küçük parsel bulunduğu için tarım şirketlerinin kendi başlarına köylülerle pazarlık ederek üretim ölçeğini büyütmeleri son derece zor ve pahalı bir yöntem olacaktı. Bu nedenle, yerel yönetimler kır toprağı üzerindeki güçlü kontrolleri sayesinde köylülerin elindeki parselleri düşük kira bedelleri ödeyerek toplayıp birleşik ve büyük parseller haline getiriyor ve daha sonra nispeten düşük kira bedelleriyle büyük şirketlere transfer ediyorlardı (Gürel 2014, 74-7). Bu yöntemle tarım şirketlerine transfer edilen arazilerin toplam tarım arazilerindeki payı 2007'de %5,2'den 2010'da %14,7'ye, 2013'te %25,7'ye ve 2016'da %35,1'e yükseldi (Tuliu Wang 2018).

Günümüzün Sorunları

Günümüzde Çin ekonomisinin önünde bir dizi ciddi sorun bulunuyor. Bu sorunların tamamı önceki dönemin uygulamalarının ürünüdür. Birincisi, nüfus giderek yaşılanıyor. Mao dönemindeki hızlı nüfus artışı doğal kaynaklar üzerinde baskı yaratmakla birlikte, reform döneminde kentlere muazzam bir ucuz işgücü arzını mümkün kılarak kapitalist sermaye birikimini desteklemişti. Ancak, bu avantaj günümüzde giderek ortadan kalkıyor. Ortalama yaşam süresinin artışı ve kentlerde tek çocuk, köylerde iki çocuk sınırı getiren nüfus politikasının 1979'dan sonra etkin biçimde uygulanması nedeniyle yaşlıların toplam nüfus içindeki payı

giderek artıyor. Bu durum, işgücü arzını sınırlayarak ücretler üzerinde yukarıya doğru baskı yapıyor. Emeklilik maaşları ile sağlık harcamalarının özel sektöre ve devlete olan maliyetini de artırıyor. Bu sorunu çözmek için 2016 yılında kentlerde iki çocuk sahibi olmaya izin verildi (Bloomberg News 2019). Ancak, kentli genç kuşakların iki çocuk sahibi olmayı ne ölçüde benimseyeceği henüz belli değil. Daha önemlisi, 1,38 milyarlık nüfusun doğal kaynaklar üzerinde muazzam baskı yarattığı bir ülkede bu politikanın ekolojik ve ekonomik maliyetinin, elde edilmesi umulan yarardan fazla olma ihtimali de hafife alınamaz.

Çin yönetimini zorlayan diğer mesele orta gelir tuzağıdır. Yarı-çevreye yükselme başarısıyla yetinmeyen Çin yönetimi, kısa süre içinde bir merkez ülkesi olmayı amaçlıyor. Ülkenin araştırma geliştirme kapasitesinin hızla artırılması; düşük katma değerli sanayi üretiminden yüksek katma değerli, inovasyona dayanan, teknoloji yoğun üretime geçilmesi hedefleniyor. Çin büyüklüğündeki bir ülkenin böyle bir sıçrama yapmasının muazzam bir seferberlik gerektirdiği açık. Devlet, elindeki teşvik imkânlarını kullanarak üniversiteleri ve şirketleri bu hedefe uygun olarak dönüştürmeyi planlıyor (Kennedy ve Lim 2018).

2008'de başlayan ve tüm toparlanma umutlarını boşa çıkararak on yılı deviren dünya ekonomik krizi, Çin'in önündeki kritik bir sorundur. Kriz en büyük zararı gelişmiş ülkelere (özellikle de avro bölgesine) verdi. Başta Çin olmak üzere "yükselen ekonomiler" olarak anılan ülkeler grubu, 2008 ve 2009 haricinde krizden çok olumsuz etkilenmemiştir. Dahası, merkez ülkelerinde düşen kâr oranları nedeniyle bu ekonomiler önemli dış yatırım çekebildi. Ancak, krizin fırsata dönüştüğü bu evre kapanmaya başladı. Düşük kâr oranları, iflaslar ve borç sorunu Çin ekonomisinin büyüme hızını aşağıya doğru çekmeye başladı. Çift haneli büyüme devri sona erdi, yıllık büyüme hızını %6 civarında tutmak başarı kabul edilir oldu.

Çin'in dünya ekonomik krizinden giderek daha olumsuz biçimde etkilenmesi, kökleri krizin çok öncesine uzanan, biri yurtiçi diğeri jeopolitik karakterdeki iki sorunu depreştirmeye adaydır. ÇKP-ÇHC yönetimini ülke içinde öteden beri en çok sıkıştıran sorun, başta işçi ve köylü hareketleri olmak üzere toplumsal hareketlerdir. Parti devleti 1989'dakine benzer, ulusal ölçekli ve rejim karşıtı eğilimler barındıran bir hareketin ortaya çıkmasını bugüne değin engellemeyi başardı. Ancak, dağınık ve örgütsüz olmakla birlikte bir dizi önemli hareket dönem dönem yükseldi ve önemli maddi tavizler koparabildi. 1980'lerde rejimin destek gücü olan köylülerin 1990'larda ciddi direnişler göstermesi politik istikrarı tehdit etti. 2003-13 döneminde parti devletini yöneten Hu Jintao-Wen Jiabao ikilisi, bu tehdidi bertaraf etmek için (binlerce yıllık tarihi olan) tarım vergisini ve kırlarda

zorunlu çalışma uygulamalarını 2006 yılında kaldırdı.⁷ Tarım sektörüne yönelik devlet desteği de aynı dönemde önemli ölçüde artırılmıştı. Ayrıca, devletin düşük istismak bedelleriyle kır toprağına el koymasına karşı son yirmi yılda önemli yerel direnişler görüldü. Guangdong eyaletindeki Wukan köyünde 2011'de patlak veren ve uluslararası medyada geniş yer bulan, parti devletinin onayıyla Çin medyasında da bir ölçüde haberleştirilen direniş bunun bir örneğidir (Fu 2014). Her yıl buna benzer yüzlerce yerel direniş oluyordu. Guangdong gibi halihazırda kentleşmiş ve sanayileşmiş bölgelerin yerel hükümetleri, bu direnişlerin baskısı altında köylülere verdikleri istismak bedellerini önemli ölçüde artırdı. Direnişin yüksek istismak bedeli kazandırdığı inancının yaygınlaşması; kentleşme ve sanayileşme düzeyinin düşük olduğu, devletin sermaye yatırımı çekmek için büyük gayret sarf ettiği orta ve batı eyaletlerindeki köylülerin beklentilerini de artırıyor. Toprak mücadelesi kıyı bölgelerinden iç bölgelere doğru kayıyor (Yu 2013, 2016). Devletin köylü direnişlerini yatıştırmak için vermek zorunda kaldığı tavizlerin sermayeye ve kamu maliyesine getirdiği ciddi yük, ekonomik büyüme hızı düştükçe daha çok hissedilecektir.

Kentlerdeki işçi hareketinin gelişme potansiyeli ve sermayeye çıkarmakta olduğu fatura da yüksektir. Reform döneminin ilk yirmi yılında göçmen işçilerin kırla ve tarımla ilişkisi bugüne nazaran çok daha güçlüydü, kentlere yerleşme hevesleri düşüktü ve tüketim beklentileri sınırlıydı. 2000'lerin başından itibaren bu eğilimler büyük ölçüde değişti. Genç göçmen işçilerin kırla ve tarımla ilişkisi zayıfladı ve kentlere yerleşme isteği arttı. Göçmen işçiler, kentsel tüketim kalıplarını giderek daha fazla benimsedi. Kırla bağların zayıflaması, tarımdan elde edilen gelirin öneminin azalması, işçi ücretinin hane gelirinin giderek artan bölümünü oluşturması emek-sermaye ilişkilerinde önemli değişiklikler yarattı. Yarı-proleterlik konumunun aşınması, işçi ücretlerini düşük tutmayı giderek zorlaştırıyor (Pun ve Lu 2010). Parti devletinin bir organı olarak çalışan Çin İşçi Sendikaları Konfederasyonu haricinde herhangi bir sendikal örgütlenmeye izin verilmemesine ve alınan polise tedbirlerle rağmen fiili grevler ve protestolar 2000'li yıllarda giderek arttı (Xu ve Chen 2019).

İşçi hareketlerinin baskısı ücretlerde ve sosyal haklarda önemli iyileşmeleri beraberinde getirdi. 1978-97 arasında yıllık ücret artış hızı %4 civarındaydı (Yang vd. 2010, 486). 1998-2010 arasında ise yıllık ortalama ücret 1.000 ABD dolarından 5.847 dolara yükseldi (Park 2016). Euromonitor araştırma şirketinin verilerine gö-

7 Köylülerin altyapı projelerinde zorunlu çalıştırılması, çalışmaya katılmak istemeyenlerin belirli bir harç ödemesi karşılığında yükümlülüğünden muaf olması uygulaması, Ningxia gibi bazı az gelişmiş eyaletlerde daha sınırlı bir çerçevede de olsa sürüyor (Luo ve Andreas 2018).

re, sanayi işçilerinin ücreti 2011 ile 2016 arasında %64 oranında arttı (Yan 2017). 2008'de çıkarılan İş Sözleşmesi Yasası, göçmen işçilere emekli maaşı, sağlık sigortası ve işsizlik sigortası gibi önemli sosyal haklar tanıdı. Bu haklar, işgücü maliyetini yaklaşık %40 artırdı (Park 2016). Her şeye rağmen, bu yasanın ciddi boşluklar barındırdığı ve bilinçli olarak eksik uygulandığı biliniyor (Lee 2019). İşçi hareketinin bu yasanın ciddi olarak uygulanmasına yetecek ölçüde güçlenip güçlenmeyeceğini şu aşamada net olarak kestirebilmek zor. Ancak, Çin'in ucuz işgücü cenneti olmaktan hızla uzaklaştığı açıktır. Bu durum, dünya krizinin olumsuz etkileri arttıkça Çin sermayesi ve devleti için daha ciddi sorun olmaya adaydır.

Yukarıdaki tablo, Çin hakkında medyada ve akademik çalışmalarda sıkça tartışılan iki konuyu netleştirmemize olanak tanıyor. Bunlardan ilki Çin devletinin iç tüketimi artırmak ve sermayeyi yüksek katma değerli üretime zorlamak için ücret artışlarını teşvik ettiği iddiasıdır (Dodwell 2018). Bu iddia, işçi hareketi ile ücret ve sosyal hak kazanımları arasındaki ilişkiyi görmezden geldiği ölçüde yanlıştır. Pek çok işletmede grev ve eylemler ciddi polisye tedbirlerle bastırılmaya çalışılmaktadır; haklar kolaylıkla elde edilmemiştir.⁸ Köylü eylemlerini tartışırken sözünü ettiğimiz, bir bölgede elde edilen kazanımın başka bölgelere örnek olması durumu işçi hareketleri için de geçerlidir. Yüksek ücretler nedeniyle kıyı bölgelerinden iç bölgelere taşınan fabrikalarda da eylemler yaygınlaşmaktadır. Son olarak, Çin'in yüksek katma değerli üretime geçişinin bugünden yarına tamamlanamayacağı açıktır. Pek çok fabrikanın iç bölgelere gitmek yerine Bangladeş ve Vietnam gibi işçi ücretlerinin çok daha düşük olduğu ülkelere taşındığı da biliniyor. Bu nedenle, ÇKP-ÇHC yönetiminin düşük katma değerli üretim yapan fabrikaları yakın gelecekte elinin tersiyle itme lüksü yoktur. Aşırı iyimserliğe kapılıp bu tür işletmelerin başka ülkelere hızla kaymasının teşvik edilmesi, çözülmeye çalışılan sorunlardan daha fazlasını üretebilir. Artan işgücü maliyetleri nedeniyle kıyı bölgelerinden orta ve batı bölgelerine taşınan fabrikalarda meslek lisesi öğrencilerinin uzun süre boğaz tokluğuna çalıştırılması için yerel yönetimlerin yoğun çaba harcıyor oluşu (Lee 2019, 142, 151), Çin devletinin böyle bir iyimserliğe kapılmadığını kanıtlıyor. Bu nedenle, ücret ve sosyal hak kazanımlarını devletin tercihlerine bağlamak yersizdir.

Aynı tablo, 2013'ten beri iktidarda olan Xi Jinping-Li Keqiang yönetiminin karakterinin anlaşılmasına da yardımcı oluyor. Siyaset sosyolojisinde yaygın olarak kullanılan havuç-sopa ikiliğini kullanırsak (burada "havuç" maddi tavizleri, "sopa" baskıcı önlemleri temsil eder), Hu-Wen döneminde sopa elden bırakılmaksızın

havucun öne çıkarıldığını söyleyebiliriz. 2013'te başlayan Xi-Li döneminde ise toplumsal hareketler karşısında sopanın çok daha yoğun kullanıldığı açıktır. Xi'nin kişisel özellikleri ve liderlik anlayışı ile dünya ekonomik krizine paralel ilerleyen küresel otoriterleşme dalgasının bundaki payı inkâr edilemez. Ancak, Hu-Wen döneminde işçilere ve köylülere verilen ciddi maddi tavizlerin (ve daha önemlisi, bu tavizlerin yükselttiği beklentilerin ve hak taleplerinin) giderek ağırlaşan ekonomik durgunluk koşullarında kolaylıkla sürdürülemez hale gelmesinin Xi-Li liderliğini ülke içinde sertleşmeye zorladığı da bellidir. 8 Mart bildirisi dağıtan feministlerin, insan hakları alanında çalışan avukatların, grevlere destek veren solcu üniversite öğrencilerinin tutuklanması, işçi hakları alanında çalışan derneklerin kapatılması, öteden beri çok sınırlı olan akademik özgürlüklerin daha fazla tırpanlanması gibi bir dizi uygulama (Fu ve Distelhorst 2018), bu genel politik ekonomik bağlama yerleştirilerek anlaşılmalıdır. Xi'nin otoriterliği, Hu-Wen döneminin ekonomik popülizminin yükselttiği taleplerin karşılanmasının zorlaştığı koşullarda toplumun tek liderin etrafında ve milliyetçi hassasiyetlerle kenetlenmesini ve maddi taleplerini (geçici bir süre için) ertelemesini amaçlıyor.

Nihayet, Çin'in önünde giderek ağırlaşan bir jeopolitik tablo bulunuyor. ABD-Çin ilişkilerinin gerilmesi bu tablonun belirleyici unsurudur. ABD yönetimi, Çin'in kapitalizme geçişini hararetle desteklemişti. Amerikan şirketleri, son kırk yıldır Çin'in ucuz, kalifiye ve disiplinli işgücünden azami ölçüde yararlandı. Ancak, Çin'in dünya sisteminin çevresinden yarı-çevresine doğru yaptığı büyük sıçrama ve merkeze yükselme hevesi, Çin ile ABD arasındaki ekonomik ve jeopolitik rekabeti giderek artırıyor. Yatırım yapmak isteyen yabancı şirketlerin Ar-Ge faaliyetlerinin bir bölümünü Çin'e taşımaya zorlanması, yerli sermayenin uluslararası rekabet gücünü artırmak için sistematik çaba harcanması, ihracatı artırmak için zaman zaman döviz kurunun manipüle edilmesi, (liberalleşmeye rağmen) sıcak para giriş çıkışına izin verilmemesi gibi uygulamalar, ABD için kabul edilebilir sınırları aştı. Çin'in önderliğinde, 69 ülkenin katılımıyla 2016'da kurulan Asya Altyapı Yatırım Bankası, ABD'nin kontrolündeki IMF ve Dünya Bankası'na alternatif olmaya yöneldi. Çin Halk Cumhuriyeti, Afrika, Latin Amerika ve Ortadoğu'da ABD'nin nüfuzunu aşındıran politikalar izliyor. Nihayet, Xi Jinping'in uygulamaya koyduğu Kuşak ve Yol Projesi (The State Council of the People's Republic of China 2015), ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uyguladığı Marshall Planı'ndan çok daha yüksek bütçeye ve Avrasya'nın tamamına dönük güç vizyonuna sahiptir. Çin'in ekonomik yükselişinin jeopolitik yansımaları belirginleştikçe ABD'nin hoşnutsuzluğu arttı. Bu başlıklarda Donald Trump ile önceki ABD başkanları arasında ciddi bir

8 İşçi hareketlerinin ücret ve hak kazanımları üzerindeki etkisinin canlı örneklerle sergilediği bir çalışma için bkz. Ren vd. 2016.

fikir ayrılığı yoktur. Tek fark Trump'ın, rahatsızlığını zaman zaman diplomatik teamülleri zorlayan bir üslupla dile getirmesidir.

ABD, Çin'in yükselişini durdurmak için Avustralya, Japonya ve Hindistan'la işbirliği yapmaya yöneliyor. Bu ülkeler Kuşak ve Yol Projesi'ne alternatif projeler geliştiriyor (Chaudhury 2017; Greer 2018). Japonya'nın 19. yüzyılın sonundan 1945'e kadar Çin'in önemli bölümünü sömürgeleştirmesinin bıraktığı acı miras, iki ülke arasında ciddi güvensizlik kaynağıdır. Pasifik'teki sınır anlaşmazlıkları, iki ülke ilişkilerini yeniden kötüleştirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra ordunun ülke dışında operasyon yetkisine son veren Japonya'nın, yakın dönemde bu yasağı kaldırma kararının esasında Çin'i hedeflediği biliniyor. Çin ile Hindistan arasındaki sınır ihtilafı 1962'de Çin'in hızlı zaferiyle sonuçlanan bir savaşa yol açmıştı. Bu ihtilaf çözülmüş değildir. Hint donanmasının Çin'e yakın bölgelerde daha aktif olmaya başlaması da ilişkileri kötüleştirebilir.

Artan jeopolitik rekabetin ÇHC'nin aşıl topuğu olan Tibet ve Uygur etnik-dini sorunları üzerindeki potansiyel etkisi hafife alınamaz. Xi Jinping döneminde Tibet ve Sincan Uygur özerk bölgelerinde eskisinden daha sert polisye tedbirlerin alınması bu çerçevede anlaşılmalıdır. Benzer biçimde, 1997'de Britanya'nın ÇHC'ye devrettiği ve o günden beri "tek ülke iki sistem" yaklaşımıyla, belirli bir özerkliği sürdüren Hong Kong'un statüsü konusunda da ÇHC ile ABD arasında yeni gerginlikler kapıdadır. Nihayet, ÇHC ile ABD'yi 1950'lerde ve son olarak 1996'da savaşın eşiğine getiren Tayvan sorunu (Shirk 2007, 2) her an ciddi gerilimlere neden olabilir. Tayvan'da ÇHC ile birleşmeye karşı çıkan ayrılıkçı partinin iktidara gelmesine cevaben Xi'nin Tayvan'ı ÇHC'ye bağlamak için askeri güç kullanma seçeneğinin masada olduğunu ilan etmesi, konunun ciddiyetini gösteriyor.

Çin'in Kalkınma Deneyimi Işığında Türkiye'yi Düşünmek

Çin yüzölçümü ve nüfus bakımından Türkiye'yle mukayese edilemeyecek kadar büyük bir ülke olduğu için iki ülke arasında yapılacak mukayeselerin ciddi sınırları olduğu açıktır. Bu sınırların farkında olarak, dikkatle yapılacak karşılaştırmalar Türkiye'nin deneyiminin daha iyi kavranmasına yardımcı olabilir. İki ülkenin sistematik mukayeselerini başka bir çalışmaya bırakıyorum. Burada iki ülkenin farklı kalkınma hızının temel nedenlerinden bazılarına değinmekle yetineceğim.

Çin ile Türkiye'yi karşılaştırırken saptanması gereken ilk olgu başlangıç koşullarının Türkiye'nin lehine oluşudur. Maddison Projesi veri setine göre, Türkiye'nin kişi başına düşen milli geliri 1923'te Çin'in yaklaşık iki katı, 1950'de ise dört katıydı.

Dünya Bankası'nın 1960 yılından başlayan veri setine göre, 1960 yılında Türkiye'nin kişi başına düşen milli geliri (güncel dolar kuruna göre) Çin'in 5,7 katıydı. İki ülke arasındaki muazzam fark bugün büyük ölçüde kapandı. 2016'da Çin'in kişi başına milli gelirinin Türkiye'ninkine oranı Maddison veri setine göre %70, Dünya Bankası'na göre %74'tür (The Maddison Project 2018; World Bank 2019).

Bu yazıda altı çizilen kalkınma finansmanı, fiziki altyapı ve işgücünün kalitesi faktörlerine bakarak Çin'in Türkiye'ye nazaran üstün performansının tarihsel kaynaklarına ilişkin ipuçları yakalayabiliriz. Yukarıda kır ekonomisinin kolektifleştirilmesinden sonra Çin'in vergilendirme ve fiyat mekanizmalarını kullanarak tarımdan elde ettiği kaynakları sanayileşme, tarımın modernleşmesi, eğitim ve sağlık hizmetlerinin gelişimi için harcadığını verileriyle ortaya koymuştuk. Türkiye ise farklı bir yol izledi. 1923'ten sonra büyük toprak sahiplerini yeni rejime bağlamak için tarım vergileri çok düşük tutuldu. Çok partili rejime geçişle birlikte küçük köylünün oy verme davranışı belirleyici hale geldiği için bu durum değişmedi. Tarımı vergilendirmeye yönelik planlar ve yasal girişimler başarısız oldu (Berk 1968, 57-68; Hansen 1991, 541-5; Küçükömer 1966, 19-20; Ulsan 1980, 147-8).

Çin'in kırsal bölgelerindeki fiziki altyapısının, eğitim ve sağlık hizmetlerinin kolektifler tarafından üstlenilmesinin kamu maliyesine yaptığı ciddi katkının altını çizmiştik. Türkiye'de bu alandaki sınırlı girişimler bile başarısız oldu. 1925'te uygulamaya konan, çalışabilir erkek köylülere yol hizmetlerinde altı gün ücretsiz çalışma mükellefiyeti getiren Yol Vergisi kırdan yükselen tepkiler üzerine 1952'de kaldırıldı (Berk 1968, 58-9). Kendi kendini finanse eden ve kırsal üretimi artırmaya odaklanan bir eğitim altyapısı kurma yönünde dikkate değer bir girişim olan Köy Enstitüleri, yalnızca on yıl (1937-47) yaşayabildi (Arayıcı 1999).

Vergilendirme ve emek seferberliği kapasitesi farkı, işgücünün kalitesinin gelişimini ciddi biçimde etkiledi. Çin'in 1950'lerin başında %20 civarındaki okuryazarlık oranını 1982'de %65,5'e yükselttiğini yukarıda belirtmiştik. Türkiye'de okuryazarlık oranı ise 1950'de %31,8'den 1980'de %65,6'ya yükseldi (Türkiye İstatistik Kurumu 2010, 18). Gerek nüfus gerekse okuryazar olmak için gereken emek ve zaman bakımından aralarındaki (Çin'in aleyhine) uçuruma rağmen, okuryazarlık kazandırma konusunda Mao döneminde Çin'in Türkiye'den daha başarılı olması çarpıcıdır. Günümüzde iki ülkenin de okuryazarlık oranı %95'tir (World Bank 2019). Ortalama yaşam süresi beklentisi bakımından da benzer bir durum söz konusudur. 1960-2016 döneminde ortalama yaşam süresi beklentisi Çin'de 43,7 yıldan 76,2 yıla, Türkiye'de 45,7 yıldan 75,7 yıla çıktı. Reform öncesi

dönemde Çin'in performansı yine daha iyidir. Ortalama yaşam süresi beklentisi 1960-78 aralığında Çin'de 22 yıl, Türkiye'de 12 yıl artmıştı (World Bank 2019).⁹

Çin Devrimi'nin önemli kazanımlarından birinin kadın istihdamındaki muazzam artış olduğunu, emekliler ve öğrenciler hariç tutulduğunda 15-54 yaş aralığındaki kadınların işgücüne katılım oranının 1982'de %85,3'e ulaştığını yukarıda saptamıştık. Türkiye ise aynı dönemde ters bir yöne saptı. 15 yaşın üzerindeki kadınların işgücüne katılım oranı 1955'te %72'den 1980'de %46,2'ye düştü (Makal 2001, 121; World Bank 2019). Bu tablo son otuz yılda değişmedi. Çin'de 15-64 yaş aralığındaki kadınların işgücüne katılım oranı 1990'da %79 ve 2018'de %69 olarak gerçekleşirken, Türkiye'de her iki tarihte de bu oran %36'da kaldı (World Bank 2019).

Fiziki altyapıyı geliştirme kapasitesi bakımından iki ülke arasındaki fark hayli büyüktür. 2003 yılında Türkiye'nin tarım arazilerinin %92'lik bölümü sulama potansiyeline sahip olmasına rağmen bu potansiyelin yalnızca altıda biri (tarım arazilerinin %15'i) sulanıyordu (Kanber vd. 2005, 218). 2006'da Çin'de sulama potansiyeli olan arazilerin %86'sı (tarım arazilerinin yarısı) sulanmaktaydı (Frenken 2012, 236). Nüfus ve yüzölçümü bakımından aralarındaki devasa farka rağmen elektriğe erişimi olan nüfusun toplam nüfusa oranı bakımından Türkiye'nin Çin'i ancak 2007'de yakalayabilmiş olması (World Bank 2019) da düşündürücüdür.

Yukarıdaki tabloyu tarihsel perspektife yerleştirmek için bakılması gereken son nokta kalkınmanın finansmanıdır. Türkiye'nin dış borç stokunun milli gelirine oranı Çin'in 1981'de dokuz katı, 1990'da iki katı, 2000 ve 2010'da üç katından fazla, 2017'de ise dört katına yakındır (World Bank 2019). Öz kaynaklarına dayanan Çin'in ciddi ölçüde dış kaynak kullanan Türkiye'ye göre üstün bir kalkınma performansı göstermesi dikkat çekicidir. Yukarıda işaret edildiği gibi, iki ülke arasındaki vergilendirme ve işgücü seferberliği alanlarındaki ciddi farklılıklar, dış kaynak kullanımı konusunda bu büyük farkın oluşumunda belirleyici oldu.

Sonuç

Çin'in kalkınma deneyimini tarihsel bir perspektiften inceleyen bu yazının altı temel sonucu bulunuyor. Birincisi, uzun bir tarihsel perspektiften bakıldığında Çin ekonomisi için dinamizm kural, durgunluk istisnaıdır. 19. yüzyılın başına kadar dünya ekonomisinin merkezlerinden biri olan Çin'in kesin olarak gerilemesi ve yoksullaşması, Birinci Afyon Savaşı ile Çin Devrimi arasındaki bir asırlık dönemle sınırlıdır. 1949'dan itibaren ülke çok hızlı toparlandı ve yükselişe geçti.

İkincisi, merkezi planlama ve tarımın etkin vergilendirilmesi sayesinde Mao döneminde Çin'in fiziki altyapısı ve işgücünün kalitesi hızla gelişti. Olumsuz sonuç veren maceracı girişimlere, nüfus planlamasının ihmal edilmesine ve kapalı ekonominin doğal sınırlarına rağmen 1949-78 aralığında Çin hızla sanayileşmeyi başardı. Bu başarı dış borca ve yardıma dayanmadan, ülkenin öz kaynaklarının seferber edilmesiyle elde edildi.

Üçüncüsü, Deng Xiaoping'in önderliğinde Aralık 1978'den itibaren uygulamaya konan reform ve dış açılma politikası, Mao döneminin ekonomik kazanımlarını artan sermaye yatırımı ve dış ticaretle buluşturarak hızlı ve uzun erimli bir ekonomik büyümeye dönüştürdü. 1970'lerin ortalarından itibaren düşen kâr oranları nedeniyle sanayi yatırımlarını dışarıya kaydırma arayışındaki gelişmiş ülkelerin sermayesi, yalnızca düşük ücretler nedeniyle değil, kaliteli işgücü ve güçlü fiziki altyapısı nedeniyle diğer çevre ülkelerinden ziyade Çin'e yatırım yaptı.

Dördüncüsü, reform öncesi ve sonrası arasında kopuşların yanı sıra önemli süreklilikler mevcuttur. Piyasa reformları ve özel sektöre verilen teşviklerle başlayan kapitalistleşme süreci 1990'ların sonunda kamu sektöründeki özelleştirmeler ve tarımın şirketleştirilmesiyle giderek derinleşti. Parti ve devlet bürokrasisi bu süreçte kendisini burjuvaziye dönüştürdü. Farklı sınıflar arasındaki gelir ve servet eşitsizliği hızla arttı. Bununla birlikte, reform döneminde devletin kent ve kırsal toprağı üzerindeki mülkiyet ve tasarruf hakları korunmuş, kentlerdeki göçmen işçilerin tarımla bağı idari tedbirlerle sürdürülmüş, kilit sektörlerdeki devlet işletmeleri özelleştirme kapsamı dışında tutulmuş, sıcak para hareketlerine müsaade edilmemiştir. Tarım sektörü 2006'ya kadar etkili vergilendirildi. Bu süreklilikler Çin kapitalizmini ekonomik ve politik bakımdan nispeten istikrarlı hale getirdi.

Beşincisi, Çin'in yükselişinin önünde günümüzde bir dizi önemli engel bulunuyor. İşçi ve köylü hareketlerinin sermayeden ve devletten giderek daha ciddi tavizler elde etmesi, ucuz işgücü ve ucuz arazi arzının büyük rol oynadığı Çin'in yükselişinin tarihsel sınırlarına ve çelişkilerine işaret ediyor. Çin devleti, yüksek teknoloji ve katma değerli üretime hızlı geçişi sağlayarak söz konusu çelişkileri ve sınırları aşmayı hedefliyor. Ancak, dünya ekonomik krizinin Çin'i giderek daha olumsuz etkilediği ve Çin ile rakipleri arasındaki jeopolitik çelişkilerin keskinleştiği günümüzde bu hedefe ulaşılıp ulaşılamayacağı belirsizdir. 2013'te işbaşına geçen Xi Jinping yönetimi; liderlik kültü, milliyetçi politikalar ve baskıcı tedbirlerle politik istikrarı koruyarak ve jeopolitik gücünü artırarak bu zorlu virajı aşmaya çalışıyor.

Son olarak, olumsuz başlangıç koşullarına sahip olmasına rağmen öz kaynaklarına dayanan Çin'in, daha olumlu koşullara sahip olmasına karşın öz kaynak-

9 1960-2010 aralığında Çin ve Türkiye'nin sağlık hizmetleri alanındaki performanslarını ayrıntılı olarak karşılaştıran bir çalışma için bkz. Özen 2018.

larından ziyade dış yardıma ve borca dayanan Türkiye'ye göre daha uzun erimli ve hızlı kalkınabilmiş olması, iki ülkenin deneyimine ve geleceğine ilişkin önemli ipuçları veriyor.

Kaynakça

- Ali, S. Mahmud. *US-China Cold War Collaboration, 1971-1989*. Londra ve New York: Routledge, 2005.
- Allen, Robert C. *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Allen, Robert C. "Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, C. 1620-c. 1820." *The Economic History Review* 62, sayı 3 (2009): 525-50.
- Andreas, Joel. "Changing Colours in China." *New Left Review* 54 (2008): 123-42.
- Andreas, Joel. "Reconfiguring China's Class Order after the 1949 Revolution." *Handbook on Class and Social Stratification in China* içinde, der. Yingjie Guo, 21-43. Cheltenham: Edward Elgar, 2016.
- Arayıcı, Ali. "Village Institutes in Turkey." *Prospects* 29, sayı 2 (1999): 267-80.
- Arrighi, Giovanni. *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. Londra ve New York: Verso, 2007.
- Arrighi, Giovanni, Benjamin D. Brewer ve Beverly J. Silver. "Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide." *Studies in Comparative International Development* 38, sayı 1 (2003): 3-31.
- Arrighi, Giovanni ve Jessica Drangel. "The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone." *Review* 10, sayı 1 (1986): 9-74.
- Berk, Metin. "Structural Changes in Turkish Agriculture during the Initial Five Year Development Plan (1963-1967)." Yüksek lisans tezi, Iowa State University, 1968.
- Bhagwati, Jagdish. "India or China?" *Project Syndicate*, 30 Kasım 2010. <https://www.project-syndicate.org/commentary/india-or-china/spanish?barrier=accesspaylog>.
- Bloomberg News. "China's Two-Child Policy." 21 Ocak 2019. <https://www.bloomberg.com/quicktake/china-s-two-child-policy>
- Bramall, Chris. "Origins of the Agricultural 'Miracle': Some Evidence from Sichuan." *The China Quarterly* 143, (1995): 731-755.
- Bramall, Chris. "Chinese Land Reform in Long-Run Perspective and in the Wider East Asian Context." *Journal of Agrarian Change* 4, sayı 1-2 (2004): 107-41.
- Bramall, Chris. "The Last of the Romantics? Maoist Economic Development in Retrospect." *The China Quarterly* 187, (2006): 686-92.
- Bramall, Chris. *The Industrialization of Rural China*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Bramall, Chris. *Chinese Economic Development*. Londra ve New York: Routledge, 2009.

- Chaudhury, Dipanjan Roy. "Pushing Back Against China's One Belt One Road, India, Japan Build Strategic 'Great Wall'." 16 Mayıs 2017. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/infrastructure/pushing-back-against-chinas-one-belt-one-road-india-japan-build-strategic-great-wall/articleshow/58689033.cms>
- CEIC. "China Gini Coefficient." 2017. Erişim tarihi: 15 Ocak 2019. <https://www.ceicdata.com/en/china/resident-income-distribution/gini-coefficient>
- Chen, Xiwen, Yang Zhao ve Dan Luo. *Zhongguo Nongcun Gaige 30 Nian Huigu yu Zhanwang*. Pekin: Renmin Chubanshe, 2008.
- Chow, Gregory C. "China's Economic Transformation." *China's 40 Years of Reform and Development 1978-2018* içinde, der. Ross Garnaut, Ligang Song ve Cai Fang, 93-106. Canberra: The Australian National University Press, 2018.
- Chung, Jae Ho. *Central Control and Local Discretion in China: Leadership and Implementation During Post-Mao Decollectivization*. Oxford ve New York: Oxford University Press, 2000.
- Dodwell, David. "China's Rising Wages Policy Has a Logical End Game." *South China Morning Post*, 3 Mart 2017. <https://www.scmp.com/business/china-business/article/2075730/chinas-rising-wages-policy-has-logical-end-game>.
- Fan, Shenggen ve Connie Chan-Kang. "Is small beautiful? Farm size, productivity, and poverty in Asian agriculture." *Agricultural Economics* 32 (2005): 135-46.
- Fischer, Stanley. "Globalization and Its Challenges." *American Economic Review* 93, sayı 2 (2003): 1-30.
- Frank, Andre Gunder. *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Frenken, Karen. der. *Irrigation in Southern and Eastern Asia in Figures: AQUASTAT Survey-2011*. Roma: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2012.
- Friedman, Edward. "Why Democracy Matters." *Asia's Giants: Comparing China and India* içinde, der. Edward Friedman ve Bruce Gilley, 183-210. New York: Palgrave MacMillan, 2005.
- Fu, Diana ve Greg Distelhorst. "Grassroots participation and repression under Hu Jintao and Xi Jinping." *The China Journal* 79, sayı 1 (2018): 100-22.
- Fu, Hualing. 2014. "What Does Wukan Offer? Land-taking, Law, and Dispute Resolution." *Resolving Land Disputes in East Asia: Exploring the Limits of Law* içinde, der. H. Fu ve J. Gillespie, 173-93. Cambridge: Cambridge University Press.
- George, Henry. *Progress and Poverty*. New York: Robert Schalkenbach Foundation, 2006 [1879].
- Gilley, Bruce. "Two Passages to Modernity." *Asia's Giants: Comparing China and India* içinde, der. Edward Friedman ve Bruce Gilley, 19-52. New York: Palgrave MacMillan, 2005.
- Grabowski, Richard. "A Historical Reassessment of Early Japanese Development." *Development and Change* 16, sayı 2 (1985): 235-50.

- Greer, Tanner. "One Belt, One Road, One Big Mistake." *Foreign Policy*, 6 Aralık 2018. <https://foreignpolicy.com/2018/12/06/bri-china-belt-road-initiative-blunder/>.
- Guojia Tongji Ju. "2017 Nian Nongmin Gong Jiance Diaocha Baogao." 4 Nisan 2018. http://www.stats.gov.cn/tjsj/zxfb/201804/t20180427_1596389.html.
- Gürel, Burak. "Changing Relations of Production in Chinese Agriculture from Decollectivization to Capitalism." *McGill Sociological Review* 4 (2014): 67-92.
- Gürel, Burak. "The Role of Collective Mobilization in the Divergence of the Rural Economies of China and India (1950-1990)." Doktora tezi, Johns Hopkins University, 2015.
- Gürel, Burak. "The Role of Collective Mobilization in the Divergent Performance of the Rural Economies of China and India (1950-2005)." *Journal of Peasant Studies* 46, sayı 5 (2018): 1021-46.
- Hansen, Bent. *Egypt and Turkey*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- He, Xuefeng. *Di Quan de Luoji: Zhongguo Nongcun Tudi Zhidu Xiang He Chu Qu*. Pekin: Xhongguo Zhengfa Daxue Chubanshe, 2010.
- Hung, Ho-fung. *The China Boom: Why China Will Not Rule the World*. New York: Columbia University Press, 2016.
- Kanber, R., M. Ünlü, E.H. Çakmak ve M. Tüzün. "Irrigation Systems Performance: Turkey Country Report." *Irrigation Systems Performance* (2005): 205-26.
- Karshenas, Massoud. "'Urban Bias', Intersectoral Resource Flows and the Macroeconomic Implications of Agrarian Relations: The Historical Experience of Japan and Taiwan." *Journal of Agrarian Change* 4, sayı 1-2 (2004): 170-189.
- Kennedy, Andrew B. ve Darren J. Lim. "The Innovation Imperative: Technology and US-China Rivalry in the Twenty-First Century." *International Affairs* 94, sayı 3 (2018): 553-72.
- Krueger, Anne O., Constantine Michalopoulos ve Vernon W. Ruttan. der. *Aid and Development*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989.
- Kueh, Y. Y. *China's New Industrialization Strategy: Was Chairman Mao Really Necessary?* Cheltenham: Edward Elgar, 2008.
- Küçükömer, İdris. "Japon Kalkınması ve Türkiye." *Japon Kalkınması ve Türkiye* içinde, çev. Fethi Naci, der. M. Oka ve I. Perceval, 5-20. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1966.
- Kwan, Chi Hung. "The Rapid Advancement of Chinese Private Enterprises as Revealed by the Fortune Global 500." RIETI, 4 Ekim 2017. <https://www.rieti.go.jp/en/china/17090401.html>.
- Lee, Ching Kwan. "China's Precariats." *Globalizations* 16, sayı 2 (2019): 137-54.
- Li, Ling ve Mingqiang Li. "Renli Ziben, Jingji Qiji yu Zhongguo Moshi." *Dangdai Zhongguo Shi Yanjiu* 17, sayı 1 (2010): 63-71.
- Li, Minqi. *The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy*. Londra: Pluto Press, 2008.
- Li, Minqi. *China and the Twenty-First Century Crisis*. Londra: Pluto Press, 2016.
- Lin, Yi-min. *Dancing with the Devil: The Political Economy of Privatization in China*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Looney, Kristen E. "The Rural Developmental State: Modernization Campaigns and Peasant Politics in China, Taiwan, and South Korea." Doktora tezi, Harvard University, 2012.
- Lu, Aiguo. "Women in Chinese Economic Development." *Sociology in East Asia and Its Struggle for Creativity: Proceedings of the ISA Regional Conference for Eastern Asia* içinde, der. Su-Hoon Lee, 91-9. Seul: International Sociological Association, 1996.
- Lu, Aiguo. *China and the Global Economy since 1840*. New York: St. Martin's Press, 2000.
- Luo, Qiangqiang ve Joel Andreas. "Mobilizing Compliance: How the State Compels Village Households to Transfer Land to Large Farm Operators in China." Yayımlanmamış makale, 2018.
- Maddison, Angus. *Chinese Economic Performance in the Long-Run: 960-2030 A.D.* Paris: OECD, 2007.
- Makal, Ahmet. "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeline İlişkin Gelişmeler." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 56, sayı 2 (2001): 117-55.
- Marx, Karl. *Capital: A Critique of Political Economy, Volume III*. Londra: Penguin Books, 1991 [1894].
- Muldavin, Joshua. "Agrarian Change in Contemporary Rural China." *Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist Societies* içinde, der. Iván Szelenyi, 92-124. Londra ve New York: Routledge, 1998.
- National Bureau of Statistics of China. *Statistical Yearbook of China 1999*. 1999. Erişim tarihi: 1 Şubat 2017. <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/YB1999e/index1.htm>.
- Ngok, Kinglun. "The Changes of Chinese Labor Policy and Labor Legislation in the Context of Market Transition." *International Labor and Working-Class History* 73, sayı 1 (2008): 45-64.
- Özen, İlhan Can. "Early Riser, Late Bloomer: Contextualizing Turkish Health Achievements in the Last 50 Years vis-a-vis China and the Global Picture of Development." *New Perspectives on Turkey* 58 (2018): 35-92.
- Park, Albert. "Rising Wages, Labour Regulation, and the Future of Employment in China." Global Network for Advanced Management, 5 Ocak 2016. <https://www.advancedmanagement.net/article/2016/01/rising-wages-labour-regulation-and-future-employment-china>.
- Patnaik, Utsa. "The Free Lunch: Transfers from the Tropical Colonies and Their Role in Capital Formation in Britain during Industrial Revolution." *Globalization under Hegemony* içinde, der. K.S. Jomo, 30-70. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2006.
- Pomeranz, Kenneth. *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Preobrazhensky, E. A. *The New Economics*. Oxford: Clarendon Press, 1965.

- Pun, Ngai ve Huilin Lu. "Unfinished Proletarianization: Self, Anger, and Class Action among the Second Generation of Peasant-Workers in Present-Day China." *Modern China* 36, sayı 5 (2010): 493-519.
- Qi, Hao ve Zhongjin Li. "Giovanni Arrighi in Beijing: Rethinking the Transformation of the Labor Supply in Rural China during the Reform Era." University of Massachusetts, Amherst, Political Economy Research Institute Working Paper Series No. 455, 2018.
- Qin, Hui. "China's Economic Development Performance Under the Prereform System." *The Chinese Economy* 38, sayı 4 (2005): 61-85.
- Rawski, Thomas G. *Economic Growth and Employment in China*. New York: Oxford University Press, 1979.
- Ren, Hao, Zhongjin Li ve Eli Friedman. *China on Strike: Narratives of Workers' Resistance*. Chicago: Haymarket Books.
- Rist, Gilbert. *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*. Londra ve New York: Zed Books, (1997) 2008.
- Rozelle, Scott ve Jikun Huang. *China's Labor Transition and the Future of China's Rural Wages and Employment*. Washington, DC: World Bank, 2012.
- Shirk, Susan L. *China: Fragile Superpower*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Teiwes, Frederick C. "Peng Dehuai and Mao Zedong." *The Australian Journal of Chinese Affairs* 16 (1986): 81-98.
- The Global Economy. "Percent of World GDP - Country Rankings." 2019. Erişim tarihi: 15 Ocak 2019. https://www.theglobaleconomy.com/rankings/gdp_share/
- The Maddison Project. *The Maddison Project Database 2018*. Erişim tarihi: 1 Mart 2019. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018>.
- The State Council of the People's Republic of China. 2015. "Action Plan on the Belt and Road Initiative." Son güncellenme: 30 Mart 2015. http://english.gov.cn/archive/publications/2015/03/30/content_281475080249035.htm
- Tuliu Wang. "Tuliu Shuju, Zhuanzhu yu Tudi Hangye Shuju Fabu." 2019. Erişim tarihi: 15 Ocak 2019. <https://www.tuliu.com/data/nationalProgress.html>
- Türkiye İstatistik Kurumu. *İstatistik Göstergeler 1923-2009*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2010.
- Uluslan, Aydın. "Public Policy Toward Agriculture and Its Redistributive Implications." *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde, der. Ergun Özbudun ve Aydın Uluslan, 125-67. Holmes & Meier Publishers, 1980.
- Wang, Hong. "Social Change and Its Potential Impacts on Chinese Population Health." *Hygiea Internationalis* 4, sayı 1 (2004): 109-51.
- Wen, Tiejun. *Basi Weiji: Zhongguo de Jushi Jingyan, 1949-2009*. Pekin: Dongfang Chubanshe, 2013.
- Wilson, Stephen, Yufeng Yang ve Jane Kuang. "China's Electricity Sector: Powering Growth, Keeping the Lights on and Prices down." *China's Domestic Transformation in a Global Context* içinde, der. Ligang Song, Ross Garnaut, Fang Cai ve Lauren Johnston, 175-210. Australian National University Press, 2015.
- World Bank. "Gender Gaps in China: Facts and Figures." Ekim 2006. <http://siteresources.worldbank.org/INTEAPREGTOPGENDER/Resources/Gender-Gaps-Figures&Facts.pdf>.
- World Bank. World Bank Open Data, 2019. Erişim tarihi: 1 Mart 2019. <https://data.worldbank.org/>
- Wu, Xiaogang, Hua Ye ve Gloria Guangye He. "Fertility Decline and Women's Empowerment in China." International Center for Research on Women Fertility & Empowerment Working Paper Series (2012). 006-2012-ICRW-FE.
- Xu, Zhun ve Ying Chen. "Spatial Shift in China's Labor Struggles: Evidence and Implication." *Journal of Labor and Society* (2019): 1-10.
- Yan, Sophia. "Made in China' Isn't So Cheap Anymore, and That Could Spell Headache for Beijing." CNBC, 27 Şubat 2017. <https://www.cnbc.com/2017/02/27/chinese-wages-rise-made-in-china-isnt-so-cheap-anymore.html>.
- Yang, Dennis Tao, Vivian Weijia Chen ve Ryan Monarch. "Rising Wages: Has China Lost Its Global Labor Advantage?" *Pacific Economic Review* 15, sayı 4 (2010): 482-504.
- Yang, Xiaojun. "Nongmin Gong dui Jingji Zengzhang Gongxian yu Chengguo Fenxiang." *Zhongguo Renkou Kexue*, sayı 6 (2012): 66-74.
- Yu, Jianrong. "Yong Tudi Quequan Ping Zhengdi Jiufen." 26 Kasım 2013. http://news.ifeng.com/shendu/mszk/detail_2013_11/26/31563804_0.shtml.
- Yu, Jianrong. "Tudi Liuzhuan Chongtu Kaishi Xiang Zhong Xi Bu Manyan." 23 Mayıs 2016. <http://news.ifeng.com/opinion/gaojian/special/065/>.